

**«М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети»
Илимий-изилдөө университети
Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети**

Д 08.24.707 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 333:333.002.2:510

ОМОШЕВ ТӨЛӨГӨН ТЕҢИРОВИЧ

**АГРОӨНӨРЖАЙ КОМПЛЕКСИНДЕГИ ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК
ПРОГРЕССТИ МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ БОЖОМОЛДООНУН
АЙМАКТЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин “Экономика жана каржы” кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи:

Омурзаков Сатыбалды Ашимович
Экономика илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертацияны коргоо 2025-жылдын “24” декабрь күнү саат 14.00дө «М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» Илимий-изилдөө университети жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 08.24.707 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58. Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/082-vac-bzx-csr>

Диссертациялык иш менен “М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети” Илимий-изилдөө университетинин (Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58) китепканасынан жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (Бишкек ш., Киев көчөсү, 44), китепканасынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Илим, жогорку билим берүү жана инновациялар министрлигине караштуу Жогорку аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме https://vak.kg/diss_sovety/d-08-24-707/ боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын “24” ноябрында таркатылды

Д 08.24.707 Диссертациялык кеңешинин
илимий катчысы, э.и.к.:

Окенова А.О.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасындагы экономикалык өзгөртүп түзүүлөрдүн заманбап курсунун негизги милдеттеринин бири агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүн аныктап, анын келечектеги багыттарын белгилөө менен улуттук жана аймактык экономикабызды жаңы сапатына өтүүнү шарттайт. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын (МКТ) өнүгүүсү жана кеңири улуттук жана аймактык экономикада, агроөнөржай комплексинде (АӨК) колдонулуусу акыркы он жылдыктагы илимий-техникалык прогресстин глобалдуу тенденциялары болуп саналып, макроэкономиканын абалын турукташтырууга, калкыбыздын жашоо сапатын жогорулатууга, өндүрүмдөрдүн жана кызмат көрсөтүүлөрдүн атаандаштыгын жогорулатууга, келечектеги жолдорунун тигил же бул өлчөмдө туура аныктоого олуттуу фактор катары таасирин тийгизип келе жататканы актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Ошондой болсо дагы азыркы ааламдашуу шарттарында Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинин (АӨК) туруксуздугу орун алып учурдагы көйгөйлөрү көп жагынан АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоого муктаж болгон сайын, суроо талаптын дэңгээли али да болсо төмөн бойдон калууда. Себеби рынок экономикасынын жана айрыкча өткөөл мезгилдин шарттарында айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн, өндүрүш факторлорунан болгон статистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана көз карандылыктарын аныктоого негизделген божомолдоо маселелерин чечүүгө болгон салттуу ыктоого мамлекеттик колдоо жана тескөө жетишсиз. Андыктан агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүн жана жаңы багыттарын аныктоо, ошондой эле аны мамлекеттик тескөө жана колдоо көрсөтүүнүн экономикалык механизм жакшыртуу талап кылынууда.

Албетте, мындай көйгөйлөрдүн келип чыгышы АӨКтөгү өндүрүшүнүн солгун болушу, базар экономикасынын толук калыптанбагандыгы, өзгөчө илимий-техникалык прогресстин маалыматтык-коммуникациялык технологияларга негизделген божомолдук моделдерин ыраатуу пайдаланбагандыгы менен дагы тыгыз байланыштуу. Мындай илимий изилдөөнүн негизинде чечүүнү талап кылган олуттуу жагдайдын орун алышы диссертациялык иштин актуалдуулугун баса белгилейт.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүүчү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөө демилгелүү болуп, иштин тематикасы Кыргызстандын жалпы илимий жана мамлекеттик изилдөө программаларына туура келет. Бул иш ошондой эле Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүү

стратегиясы жана 2035-жылга чейинки экономикалык өнүгүүнү инновациялык модернизациялоо концепциясы менен тыгыз байланышта. Ал экономиканын агрардык секторун, тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексин 2018-2040-жылдарга өнүктүрүү программасына толугу менен шайкеш келет, ал агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү, ресурстук жана каржылык колдоо көйгөйлөрүн чечүү, ошондой эле Кыргызстандын айыл чарбасынын жана кайра иштетүү өнөр жайынын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган чараларды ишке ашыруу механизмдерин өнүктүрүү үчүн иштелип чыккан. Диссертациялык иш К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин «Кыргызстандагы учурдагы Инновациялык экономиканы жана агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти аймактык божомолдоону өнүктүрүү көйгөйлөрү» деген тема боюнча жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштеринин планына ылайык аткарылган.

Өлкөнүн АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун макроэкономикалык теориясы чет өлкөлүк авторлор Ж.Беккердин, Дж.М.Верондун, Дж.Гэлбрейттин, Т.Р.Дайдын, Э. Денисондун, Дж.М.Кейнстин, И.Крэвистин, С.Кузнецтин, Р.А.Познердин, У.Ростоунун, Р.Саммерстин, Р.Солоунун, Ж.Дж.Стиглердин, Л.Дж.Уайттын, Дж.Е.Харрингтондун, И.Шумпетердин ж.б. эмгектеринде берилген. АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоо тутумун жөнгө салуунун жана башкаруунун мүнөзүнүн өзгөрүүсү, учурдагы компьютердик жана коммуникациялык революциянын доорунда маалыматтык саясатты тандоо В.Буштун, Б.Крониндин, М.Спенстин, Дж.Стиглицтин ж.б. эмгектеринде изилденген. Рыноктук экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун ата мекендик теориясынын негиздери, анын динамикасы, механизмдери, ыкмалары жана принциптери окумуштуу-экономисттер Т.К.Койчужевдин, Ш.М.Мусакожоевдин, К.А.Атышовдун, Б.И.Баатовдун, Р.Ш.Базарбаеванын, Ж.С.Жаиловдун, К.Джумабаевдин, Э.Б.Джумалиеванын, Б.Ч.Ишеновдун, Т.Ч.Култаевдин, Г.М.Маматурдиевдин, Б.К.Сыдыковдун, С.А.Омурзаковдун, А.М.Ташбаевдин, К.Ш.Токтомаматовдун, С.К.Турдубаевдин, ж.б. илимий эмгектеринде иштелип чыккан.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Диссертациялык изилдөөнүн *максаты* – агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүн аныктоо аны өркүндөтүүнү теориялык-методологиялык жактан изилдөө, Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө олуттуу салым кошо турган агрардык экономикалык үлгү түрүндө түзүлгөн мамлекеттик саясаттын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн диссертациялык изилдөөдө төмөнкүдөй илимий жана практикалык *милдеттер* коюлган:

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүн теориялык жактан маңызын аныктоо

жана жалпылоо, аймактык көйгөйлөрүн белгилөө жана чечүү жолдорун иштеп чыгуу;

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн талдоо, көгөйлөрүн аныктоо. МКТнын иштөөсүн заманбап шарттарда изилдөө менен негизги көрсөткүчтөрдүн динамикасына жана Кыргыз Республикасынын АӨКтү өнүктүрүүнүн келечегине макроэкономикалык талдоо жүргүзүү;

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн талдоо. Анын субъекттеринин абалын жана ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын тактоого багытталган экономикалык божомолдоонун теориялык жана методологиялык аспектилерин изилдөө;

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн механизмдерин изилдөөнүн негизинде КРнын АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти башкаруунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүнө карата болгон ыктоолорду тутумдаштыруу. МКТнын келечектүүлүгүн негиздөө менен айыл чарба өндүрүшүн башкаруунун алдыңкы ыкмаларын жана мамлекеттик тескөөнү иштеп чыгуу;

-Оптималдаштыруу боюнча алдыңкы ыкмалардын базасында бул моделдерди ишке ашыруунун механизмдерин негиздөө менен МКТнын негизинде илимий-техникалык прогресстин жагдайларын, багыттарын жана аспектерин изилдөө;

-Айыл чарбасындагы илимий-техникалык прогрессти өнүктүрүү механизмдерин МКТнын негизинде моделдөөнүн жана оптималдаштыруунун илимий-теориялык жана практикалык аспектилерин изилдөө. Өлкөнүн аймактарында бул тармакты өнүктүрүүнү божомолдоодогу мамлекеттин ролун, тармактарды өнүктүрүүнү камсыз кылуучу координациялоонун жана башкаруу схемасынын моделин иштеп чыгуу;

-АӨКтүн кайра иштетүү тармагындагы илимий-техникалык прогрессти жана бул тармакты өнүктүрүүнүн механизмдерин МКТнын негизинде оптималдаштыруунун илимий-теориялык, практикалык аспектилерин изилдөө. Өлкөнүн аймактарында бул кайра иштетүүчү тармактарды өнүктүрүүнү оптималдаштыруу боюнча сунуштамаларды берүү;

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн деңгээлин божомолдоонун жана оптималдаштыруунун жалпыланган экономикалык-математикалык тутумдарын тургузуу аркылуу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун багыттарын аныктоо;

-АӨКтүн кайра иштетүү тармагында багыттарынын тутумун башкаруунун өзгөчөлүктөрүн кароо, математикалык моделдөөнү колдонуу менен экономиканын өсүүсүн божомолдоонун негизинде моделдөөнүн жана оптималдаштыруунун илимий-теориялык, практикалык аспектилерин изилдөө. Өлкөнүн аймактарында бул тармакты өнүктүрүүнү божомолдоо жана оптималдаштыруу боюнча айыл чарбасынын продукцияларынын сандык

параметрлерин 2030-жылга чейин болжолдуу өнүгүү көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгуу;

-АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн ишмердүүлүгү аркылуу улуттук экономиканын социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн божомолдоонун оптималдуу өнүгүшүн, агрардык экономикадагы илимий-техникалык прогрессти МКТга шайкеш келген өнүктүрүү механизмдерин камтыган КРнын МКТсынын маалыматтык концепциясын сунуштоо. Экономикалык жараяндарды моделдөөнүн жана анын өнүктүрүү механизмдеринин негизинде оптималдаштырууну башкаруунун экономикалык механизмдин өркүндөтүү боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн башкаруу системасынын абалын жана аны өркүндөтүүнүн теориялык-методологиялык жана усулдук жактан изилдөө, айыл чарба экономикасын оптималдаштыруунун, анын тутумун түптөлүшүн жана андан ары өнүгүүсүн изилдөөнүн негизинде мамлекеттик жөнгө салууну, колдоону өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгууда турат. Изилдөөнүн негизинде төмөнкү илимий жаңылыктар алынды:

1.Илимий-техникалык прогресс категориясынын маңызы теориялык жактан аныкталып, анын илимий аныктамасы төмөнкүдөй толукталды: «Илимий-техникалык прогресс – бул өндүрүш процессине катышкан илимий ачылыштардын, колдонулган техникалардын жана технологиялардын бирдиктүү, бири-бирине көз каранды жана шайкеш жыйындысы»;

2.АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти МКТнын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү, өнүгүү тенденциясы методикалык нуктан тереңделип талданды;

3.МКТга негизделген АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти болжолдоонун аймактык өнүгүүсүн талдоо жыйынтыктарынын негизинде, анын субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн мүмкүн болгон абалын жана натыйжаларын аныктоого багытталган сандык жана сапаттык алдын ала пландаштыруу изилдөөлөрүнүн системасы катары экономикалык божомолдоонун теориялык жана методологиялык аспектилеринин негизги багыттары аныкталды;

4.МКТ аркылуу АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти аймактык божомолдоону иштеп чыгуу механизмдерин изилдөөнүн негизинде, Кыргыз Республикасынын АӨКтөгү илимий-техникалык прогрессти башкаруунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүнө мамилелер системалаштырылды жана келечектүү МКТга негизделген алдыңкы ыкмаларга негизделген айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик жөнгө салуу сунушталды;

5. МКТга негизделген айыл чарбасында илимий-техникалык прогрессти өнүктүрүү механизмдерин моделдөөнүн жана оптималдаштыруунун илимий, теориялык жана практикалык аспектиери изилденип, өлкөнүн аймактарында бул тармактын өнүгүшүн болжолдоо жана оптималдаштыруу үчүн

эконометрикалык моделдөөнү колдонуу менен 2030-жылга чейин айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнүн болжолдуу көрсөткүчтөрү эсептелди;

6. АӨКТүн кайра иштетүү тармагындагы илимий-техникалык прогрессти оптималдаштыруунун илимий, теориялык жана практикалык аспектилери жана бул тармакты МКТга негизделген өнүктүрүү механизмдери изилденип, өлкөнүн аймактарында кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнү оптималдаштыруунун экономикалык негиздемеси сунушталды;

7. Айыл чарбасындагы илимий-техникалык прогрессти өнүктүрүү механизмдерин МКТнын негизинде моделдөөнүн жана оптималдаштыруунун илимий-теориялык жана практикалык аспектилерин изилдөөдөгү жана өлкөнүн аймактарында бул тармакты өнүктүрүүнү божомолдоодогу мамлекеттин ролу белгиленип, өлкөнүн аймактарында бул тармактарды өнүктүрүүнү камсыз кылуучу координациялоо жана башкаруу модели иштелип чыгып, сунушталды;

8. МКТга негизделген АӨКТөгү илимий-техникалык прогрессти божомолдоо аркылуу аймактык өнүгүүнүн экономикалык моделин жана айыл чарба экономикасын өнүктүрүү механизмдерин камтыган "2025-2030-жылдарга карата Кыргыз Республикасында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өнүктүрүүнүн маалыматтык концепциясы" сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде башкаруу тутумунун абалын жана аны өркүндөтүүнүн жолдорун теориялык-методологиялык жана уюштуруучулук-усулдук изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча иштелип чыккан сунуштар ата мекендик экономиканын инновациялык өнүгүүсүнүн темпин бир кыйла тездете алаарында турат.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн натыйжаларынын экономикалык маанилүүлүгү. Диссертацияда иштелип чыккан агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде башкарууну жогорулатуу боюнча алынган теориялык тыянактар жана методикалык, практикалык сунуштар айыл чарба тармактарында, ошондой эле облустардын, райондордун социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларын ишке ашырууда, алардын стратегиялык өнүгүүсүн иштеп чыгууда колдонсо болот. Диссертациянын материалдары аймактык агрардык экономиканы өнүктүрүүнүн кыска, орто жана узак мөөнөттүү стратегияларын жана программаларын иштеп чыгууга, айыл чарба өндүрүшүндөгү динамикалык өсүүнү божомолдоого мүмкүндүк берет.

Алынган жыйынтыктарды, методикалык ыктоолорду жана сунуштамаларды өсүмдүк өстүрүүчүлүк (дыйканчылык) жана мал чарбачылыгы менен алектенген дыйкан чарбакерлери тарабынан пайдаланууга болот.

Автор тарабынан алынган жаңы жыйынтыктар, теориялык тыянактар жана практикалык сунуштар өлкөнүн агрардык экономикасын туруктуу өнүгүшүнө, фундаменталдык жана илимий изилдөөлөр үчүн негиз болуп кызмат кыла алат.

Диссертациянын коргоого алынып чыгылган негизги жоболору.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыктарынын талаптарына жооп берген төмөнкү жоболору коргоого коюлат:

-“Илимий-техникалык прогресс – илимий ачылыштар менен бирге колдонулган техниканын жана өндүрүү процессинин технологиясын чогуу камтыган, өз ара шартташкан жана шайкеш келишкен бир калыптагы өнүгүшү” теориялык жактан маңызы аныкталып, бул түшүнүк илимий толуктоо алды, бир бүтүн категория катарында белгиленди жана жалпыланды;

-агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүнүн методикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу өндүрүштүн өсүшүнө көмөк көрсөтүүчү фактор катары болот;

-агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн талдоо менен анын субъекттеринин мүмкүн болгон абалын жана ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын тактоого багытталган методикалык ыкмалары сандык жана сапаттык пландоо алдындагы изилдөөлөрдүн тутуму;

-агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн механизмдерин изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти башкаруунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүнө карата болгон ыктоолор тутумдаштырылды, маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын келечектүүлүгү негизделип, алдыңкы ыкмалары аныкталды;

-Кыргыз Республикасынын Түштүк аймагындагы айыл чарбасынын өсүмдүк өстүрүүчүлүк (дыйканчылык) жана мал чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун учурдагы шарттарда жогорулатуунун негизги багыттары;

-агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн ар тараптуу көрсөткүчтөрүн өнүктүрүү деңгээлин божомолдоонун жана оптималдаштыруунун жалпыланган экономикалык-математикалык тутумдарын тургузуу аркылуу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн божомолдоонун оптималдуу усулун, сандык параметрлерди эсептеп чыгуунун негизинде сунуштар;

-айыл чарбасындагы илимий-техникалык прогрессти оптималдаштыруунун илимий-теориялык жана практикалык аспектилерин изилдөөнү жана өлкөнүн аймактарында бул тармакты өнүктүрүүнү камсыз кылуучу “Кыргыз Республикасында агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогресте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациялоо жана башкаруу модели”;

-агроөнөржай комплексиндеги кайра иштетүү тармагындагы илимий-техникалык прогрессти жана бул тармакты өнүктүрүүнүн механизмдерин маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде

оптималдаштыруунун илимий-теориялык, практикалык аспектилерин изилдөө жана өлкөнүн аймактарында бул кайра иштетүүчү тармактарды өнүктүрүүнү;

-маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын, оптималдаштыруунун бар болгон жалпыланган экономикалык-математикалык тутумдарын тургузуу, аны ишке ашыруунун механизмдерин негиздөө, эконометрикалык моделдөө менен “Айыл чарбасынын ички дүң продукцияларынын 2030-жылга чейинки өнүктүрүүнүн божомолу”;

-агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн экономикалык жараяндарды моделдөөнүн жана анын өнүктүрүү экономикалык механизмдерин камтыган “Кыргыз Республикасынын маалыматтык-коммуникациялык технологияларын 2025-2030-жылдарга карата өнүктүрүүнүн маалыматтык КОНЦЕПЦИЯСЫ”.

Изденүүчүнүн өздүк жеке салымы маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти башкаруу тутумун оптималдаштыруунун жана өркүндөтүүнүн концептуалдык негиздери теориялык-методологиялык жана уюштуруучулук-усулдук тараптан айыл аймактарында социалдык-экономикалык орто мөөнөтүү өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууга сунушталган.

Изилдөөнүн натыйжаларын сындан өткөрүү. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары ар кандай мезгилдүү басылмаларда, ЖОЖдор аралык жана эл аралык журналдарда, монографияларда жарыяланган. Диссертациялык иштин негизги натыйжалары 2013-жылдан 2025-жылга чейинки аралыкта өткөрүлгөн эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, семинар-кеңешмелерде жана эл аралык симпозиумдарда баяндалган, талкууланган жана жактырылган. Диссертациянын негизги жоболору автордун басмадан чыккан эмгектеринде чагылдырылган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын басылмаларда чагылдырылуусунун толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору автордун жалпы көлөмү 42,7 б.т. болгон 62 эмгекте, анын ичинде жалпы көлөмү 23,5 б.т. болгон 2 монографияда чагылдырылган. Бул тизмедеги 43 макала Кыргыз Республикасынын Илим, жогорку билим берүү жана инновациялар министрлигине караштуу Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган илимий журналдарда жана РИНЦ системасына кирген чет элдик илимий журналдарда, 3 макала SCOPUS журналдарында, ал эми 7 макала Кыргызстандын журналдарында жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 5 баптан, корутундулардан, практикалык сунуштамалардан, 239 колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, өз ичине 61 таблица жана 18 сүрөттөрдү камтуу менен компьютерде терилген 253 бетте баяндалган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө автор теманын актуалдуулугун негиздеп, анын изилденишинин деңгээли, теманын мамлекеттик илимий программалар менен байланышы белгиленди, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери көрсөтүлдү, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, алардын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү, коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор келтирилди, диссертанттын жеке салымы жана изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо даражасы аныкталды, иштин түзүмү жана көлөмү көрсөтүлдү.

“Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогресстин маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизиндеги теориялык аспектилери” деген аталыштагы биринчи бапта агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти башкарууда маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын түзүмү менен анын экономиканы түптөөдөгү жана өнүктүрүүдөгү орду, теориялык аспектилердин, эл аралык тажрыйбалардын агрардык экономиканын туруктуу өнүгүүсүндөгү ролу изилденди.

Жүргүзүлгөн көптөгөн эл аралык жана ата мекендик экономист окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү бар экендигине карабастан, агроөнөр жай тармактарын өнүктүрүүдө комплекстүү илимий-техникалык прогрессти камтыган маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизиндеги изилдөөлөр өлкөнүн агрардык саясатынын башкы багыттарын туура аныктоо менен тыгыз байланыштуу. Себеби азыркы учурда, өлкөнүн агроөнөр жай комплексинде эмгекти көп талап кылган ишмердүүлүк илимий-техникалык прогресс, илимий ачылыштар, техникалар, технологиялар колдонулуп, санариптик кызмат көрсөтүүлөр менен коштолот. Учурда агроөнөр жай комплекси жана аймактардагы бөлүмдөрү, айыл аймактары кыска жана орто мөөнөттүү экономикалык көрсөткүчтөрдү божомолдоону илим менен тажрыйбаны айкалыштырып таасын жасай алышпайт.

Кыргыз Республикасында болуп жаткан экономикалык өзгөртүп түзүүлөрдүн заманбап курсунун негизги милдеттеринин бири, мамлекеттин жөнгө салуучу функцияларын маалыматтык технологиялардын негизинде социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жаңы сапатына өтүүнүн шартында модернизациялоо болуп эсептелет. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) өнүктүрүү жана кеңири колдонуу акыркы он жылдыктагы илимий-техникалык прогресстин глобалдык тенденциясы болуп саналат. Ал адам ишмердүүлүгүнүн билим берүү, жумуш менен камсыз кылуу, саламаттыкты сактоо, экономика ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн чөйрөлөрүндө олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди.

Бүгүн биз инновациялык секирик стратегиясын тандоонун жана ишке ашыруунун, принципалдуу жаңы МКТларды, атаандаштыкка жөндөмдүү технологияларды жана продукцияларды өздөштүрүүнүн, критикалык деңгээлде эскирген өндүрүштүк жабдууларды инновациялык жаңылоонун, өлкөнүн өнүктүрүүнүн инновациялык жолуна өтүүнүн зарылчылыгынын позициясында

турабыз. Экономикалык өсүүнүн жана социалдык өнүгүүнүн жогорку темптерин ушул негизде гана камсыз кылууга болот, анткени келечекте чыныгы көз карандысыздыкка жана коопсуздукка өздүк жогорку технологияларды түзүүгө жана натыйжалуу пайдаланууга жөндөмдүү гана мамлекеттер ээ боло алышат, бул коомдун социалдык-экономикалык өнүгүү жараянындагы МКТнын жаңы ролун кайрадан карап чыгууну талап кылат.

Бизнес бүгүнкү күндө төмөнкү көйгөйлөр менен кагылышып жатат:

- тышкы факторлордун татаалдашуусунун эсебинен стратегияны түзүүдөгү жана аны МКТ менен байланыштыруудагы кыйынчылыктар;

- тобокелдик шартында маалыматтык технологияларды жана уюштуруу тутумдарын өнүктүрүүгө эбегейсиз көп каражаттарды инвестициялоо зарылчылыгы;

- рыноктогу МКТ боюнча түрдүү жеткирүүчүлөрдөн түшкөн чечимдердин көптөгөн саны ж.б.

Бул көйгөйлөр чечимдердин жаңы куралын талап кылат. Анын үстүнө, бул чечимдер көбүнчө көп критерийлүү, кээде субъективдүү да болгон начар түзүмдөлгөн маселелердин чөйрөсүнө таандык. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык тутумдарын өнүктүрүүнүн кызыкчылыгы үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды сарамжалдуу калыптандыруу жана колдонуу көйгөйү актуалдуу болуп калууда.

Кыргыз Республикасында МКТнын абалын талдоо төмөнкү милдеттерди түптөөгө жана чечүүгө мүмкүнчүлүк берет:

- ишкананын негизги функционалдык камтылуучу түзүмдөрүн (технологиялык, камсыздоо, маркетингдик, логистикалык, каржылык, маалыматтык) аныктоо;

- маалымат агымдарга өз ара аракеттенүү матрицаларын колдонуу менен мүнөздөмө берүү;

- уюмдун микрочөйрөсүнүн ичинде башкаруунун камтылуучу түзүмдөрүнүн өз ара аракеттенүүсүнүн көйгөйлүү зоналарын аныктоо;

- МКТ долбоорлорунун жардамы менен ишканаларды башкаруу тутумунун функцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу механизмин сунуштоо.

Биздин оюбузча, өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүнүн негизги максаты болуп өндүрүштү турукташтыруу жана өстүрүү гана эмес, анын түзүмүн кайра куруу, кайра өндүрүш жараянынын биримдигин калыбына келтирүү саналат. Кыргызстандын позитивдүү келечеги өнөр жайынын кайра иштетүү тармактарынын тез өнүгүшүнө гана негизделиши мүмкүн. Дал ушулардын динамикасы, бир жагынан, инновациялык активдүүлүктүн жана өндүрүштүн технологиялык жаңылануусунун деңгээлин аныктаса, экинчи жагынан, калктын керектөө динамикасын жана түзүмүн аныктайт.

Изилдөө көрсөткөндөй Кыргыз Республикасы Австрия, Улуу Британия, Германия, Индия, Казакстан, Катар, Түркия, Кытай, Кувейт, Россия, АКШ, Швейцария, Түштүк Корея ж.б. мамлекеттер менен инвестицияларды илгерилетүү жана коргоо боюнча 33 эки тараптуу келишим түзгөн. Кыргызстандын ЕАЭБге кирүүсү менен Кыргызстан жана анын өнөктөштөрү

үчүн калкынын саны 180 миллиондон ашкан ЕАЭБге мүчө 5 өлкөнүн рынокторуна товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдын өтүүсүнө тоскоолдуктар жоюлат. Учурда ЕАЭБ дүйнөлүк ИДПнын 3,2%ын, эң ири дүйнөлүк рыноктордун бири же Жер калкынын 2,5%ын, дүйнөдөгү эң чоң аймакты (20 млн. кв.км ашык) түзөт. Евразия экономикалык комиссиясы мүчө мамлекеттер тарабынан макулдашып жүргүзүп жатышкан макроэкономикалык саясаты төмөнкүдөй экономикасынын өнүгүү деңгээлинин жана динамикасынын көрсөткүчтөрү аркылуу жөнгө салынат (1.1-таблица).

1.1-таблицанын маалыматтарына ылайык, 2024-жылы Биримдик өлкөлөрү оң экономикалык динамикаларды көрсөтүштү жана бардык мүчө мамлекеттерде ИДПнын өсүү темпи дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн ашты. Россияда экономикалык өсүштүн динамикасы 4,3% га чейин тездеди. Кыргызстанда ИДПнын өсүшү 2023-жылдын деңгээлинде сакталып, 9,0%ды түздү (ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен эң жогорку өсүш). Калган үч өлкөдө экономикалык өсүштүн динамикасы басандады: Арменияда 5,9%, Белоруссияда 4,0%, Казакстанда 4,8%.

Биримдиктин көпчүлүк өлкөлөрүндө утурумдук амалдарынын эсебинин ИДПга салыштырмалуу сальдосу жакшырды. Казакстанда тартыштык 2023-жылдагы ИДПнын 3,6%ынан 2024-жылы ИДПга карата 1,7%га чейин төмөндөгөн, Кыргызстанда ИДПга карата 44,9%дан 25,3%га чейин төмөндөгөн, ал эми Россияда профицит ИДПга карата 2,9%га чейин көбөйгөн (2023-жылы – ИДПнын 2,4%га чейин өскөн). Арменияда утурумдук амалдарынын эсебинин тартыштыгы ИДПга карата 2,8%дан 4,6%га чейин жана Беларуссияда ИДПга карата 2,5%га чейин өсүшү импорттун көлөмүнүн өсүшү менен байланыштуу. 2024-жылы Биримдиктин көпчүлүк өлкөлөрүндө реалдуу натыйжалуу алмашуу курсу Беларуссияда, Казакстанда жана Россияда алсыраган, Армения менен Кыргызстанда бекемделген.

Агроөнөржай комплексинин туруктуу өнүгүүсүндө илимий-техникалык прогресстин маалыматтык-коммуникациялык технологияларга негизделген орто мөөнөтүү божомолдук моделдерин иштеп чыгуу, ошонун негизинде инвестициялардын жана финансылык каржылоонун ролу, теоретикалык жана практикалык жактан, албетте аныктоочу факторлорго көз каранды.

1.1-таблица – ЕАЭБ ге мүчө мамлекеттердин экономикасынын өнүгүү деңгээлинин жана динамикасынын көрсөткүчтөрү

Көрсөткүч	Мүчө мамлекеттер	Чен бирдиги	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1. ИДПнын өсүү (төмөндөө) темпи	Армения	Өткөн мезгилге салыштырмалуу % менен	3,2	0,2	7,5	5,2	7,6	-7,2	5,8	12,6	8,3	5,9
	Беларуссия		-3,8	-2,5	2,5	3,1	1,4	-0,7	2,4	-4,7	4,1	4,0
	Казахстан		1,2	1,1	4,1	4,1	4,5	-2,5	4,3	3,2	5,1	4,8
	Кыргызстан		3,9	4,3	4,7	3,8	4,6	-7,1	5,5	9,0	9,0	9,0
	Россия		-2,0	0,2	1,8	2,8	2,2	-2,7	5,9	-1,4	4,1	4,3
2. Сатып алуу жөндөмдүүлүгү паритети боюнча калк башына туура келген ИДП *	Армения	АКШ доллары	9 757	10 570	12 066	12 877	14 976	14 706	15 922	19 161	21 534	22 823
	Беларуссия		18 134	17 832	18 414	20 026	22 302	24 872	27 611	28 429	30 834	33 006
	Казахстан		22 484	23 023	23 973	25 096	28 689	29 040	32 946	35 895	38 515	40 813
	Кыргызстан		4 153	4 604	4 954	4 778	5 304	5 179	5 736	6 578	7 298	8 009
	Россия		23 994	24 012	25 778	28 629	30 964	31 491	38 638	40 939	44 269	47 405
3. Төлөм теңдеминин утурумдук амалдарынын эсебинин сальдосу	Армения	млн. АКШ доллары	-281	-101	-145	-900	-961	-505	-483	144	-670	-1 195
	Беларуссия		-1 831	-1 612	-952	23	-1 246	-178	2 137	2 628	-1 104	-1 925
	Казахстан		-9 980	-6 965	-3 427	-1 766	-7 028	-11 055	-2 679	6 436	-9 448	-4 982
	Кыргызстан		-1 059	-788	-482	-962	-1 067	374	-738	-5 143	-6 820	-4 422
	Россия		67 777	24 469	32 179	115 680	65 650	35 373	124 953	237 735	49 397	63 167
	Армения	ИДПга карата % менен	-2,7	-1,0	-1,3	-7,2	-7,1	-4,0	-3,5	0,7	-2,8	-4,6
	Беларуссия		-3,3	-3,4	-1,7	0,0	-1,9	-0,3	3,1	3,6	-1,5	-2,5
	Казахстан		-5,4	-5,1	-2,1	-1,0	-3,9	-6,5	-1,4	2,9	-3,6	-1,7
	Кыргызстан		-15,9	-11,6	-6,3	-11,6	-11,4	4,5	-8,0	-42,4	-44,9	-25,3
	Россия		4,9	1,9	2,0	7,0	3,9	2,4	6,8	10,2	2,4	2,9
4. Улуттук валютанын чыныгы натыйжалуу алмашуу курсунун индекси **	Армения	Өткөн мезгилге салыштырмалуу % менен	6,6	-0,8	-4,6	4,2	3,5	1,7	-1,4	65,8	29,9	5,4
	Беларуссия		-3,6	-8,4	-4,7	0,6	2,2	-4,9	-0,7	-2,2	2,4	-0,8
	Казахстан		-30,5	4,1	-0,9	-2,1	-0,5	-3,4	3,9	6,7	16,9	-3,5
	Кыргызстан		4,6	-1,7	0,1	1,1	1,0	0,0	0,3	5,6	7,5	1,0
	Россия		-16,5	-0,5	15,9	-7,8	2,5	-7,5	-1,4	25,8	-18,3	-0,8

Эскертүү: * Бүткүл дүйнөлүк банктын маалыматтары.

** «терс/оң маани» - улуттук валютанын чет өлкө валюталарына карата баасыздалышы/бекемдеши

Булагы: ЕАЭБ Экономикалык комиссиясы, Бүткүл дүйнөлүк банк.

“Агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогресстин алкагындагы маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өнүктүрүүнүн методологиялык негизи” деген аталыштагы экинчи бапта илимий-техникалык прогресстин уюштуруучулук-экономикалык аспектилерин колдонуудагы жана алдыңкы оптималдаштыруу методдорунун базасында бул моделдерди ишке ашыруу механизмдерин негиздөө менен маалыматтык-коммуникациялык технологияларга негизделген изилдөөнүн жыйынтыктарын, ошондой эле Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторундагы илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын жана түштүк аймагынын агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү жана оптималдаштыруунун методикалык жана практикалык аспектилерин камтыйт.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде колдонуунун жолдору саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп учурдагы Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын рынок мамилелеринин шарттарында агрардык секторундагы экономикалык жараяндарды экономикалык-математикалык моделдөөнүн негизинде агрардык секторду өстүрүүнү өркүндөтүүнүн жана оптималдаштыруунун, аны башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун комплекстүү методологиясы саналат.

Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык негизин экономика илимдеринин классиктеринин, кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын МКТнын шарттарындагы инновациялардын методологиясы жана практикасы боюнча эмгектери, инновациялар жана МКТ боюнча мыйзамдык жана ченемдик актылар; илимий-усулдук адабияттар; илимий жана практикалык конференциялар менен семинарлардын материалдары түздү. Изилдөө жараянында таанып билүүнүн анализ жана синтез, индукция жана дедукция, тутумдуулук жана комплекстүүлүк сыяктуу жалпы илимий ыкмалар колдонулган; диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөө үчүн тарыхый жана логикалык ыкмалар, ошондой эле конкреттүү усулдук эрежелер жана экономикалык-статистикалык талдоо эрежелери колдонулду.

Азыркы этапта өнүктүрүүнү ишке ашыруу үчүн айыл чарбасына инвестициялоо механизмдерин өркүндөтүү биринчи кезектеги милдет болуп саналат. Динамикалык өнүгүү инвестициялардын бардык түрүнө берилиши керек. Инвестициянын башка экономикалык рычагдары менен бирге инвестициялык тутум, биздин оюбузча, өндүрүштү интенсивдештирүүдө жана республиканын экономикасын өнүктүрүүдө негизги орунду ээлеши шарт. Бүгүнкү күндө агрардык сектордогу өзгөртүп түзүүлөрдүн натыйжасында инвесторлор менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн мамилеси түп тамырынан бери өзгөрдү. Айдоо аянттарынын түзүмүн илимий негизделген критерийлер менен карабастан, инвестордун ишмердүүлүгүнүн негизинде жана рыноктун конъюнктурасына ылайык түптөй башташты.

Аталган бапта негизги басым инвестициялык пландаштыруу жараянын божомолдоонун методологиясын изилдөөгө арналды. Инвестициялык

пландаштыруу жараянында долбоор иш жүзүндө ишканада аны ишке ашыруу үчүн каржылык ресурстардын жетишсиздиги менен байланышкан чектөөлөр болгон учурда деле, эгерде анын таза келтирилген наркы оң болсо ишке ашыруу үчүн кабыл алынышы мүмкүн экендиги аныкталды.

Дыйкан жана фермердик чарбалардын ишмердүүлүгүнүн маанилүү көрсөткүчү болуп айыл чарба продукциясынын сапаты саналат, анын өсүүсү адамдык жана материалдык ресурстарды үнөмдөйт, ошондой эле коомдун керектөөлөрүн толугураак канааттандырууну камсыз кылат. Деңгээли атаандаштардыкына караганда жогору болгон айыл чарба продукцияларынын сапаты ага болгон суроо-талапка дем берет жана сатуунун көлөмүнүн эсебинен гана эмес, баанын жогорулоосунун эсебинен да түшкөн пайданын көлөмүн көбөйтөт. Демек, реформалоонун шарттарында агрардык сектордун инновациялык ишмердүүлүгүнүн негизги максаттары болуп аны баалоо жана мунун негизинде инвестициялык саясатты башкаруу механизминин негиздерин иштеп чыгуу менен инвестициялык ресурстарды колдонуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун негиздөө саналат.

Инвестициялык саясат агрардык сектордун бардык звенолорунун пропорционалдуу өнүгүшүн камсыз кылууга, өндүрүштүк базаны жаңылоого, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин ишке киргизүүнүн, ресурстарды үнөмдөөчү технологияны өнүктүрүүнүн, өндүрүштү реконструкциялоонун жана өркүндөтүүнүн эсебинен аны пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга баш ийдирүүгө жана багыттоого тийиш. Айрыкча айыл чарба ишканаларынын деңгээлинде инвестициялык иш-чаралар каралган жана аны каржылоо булактарын камсыздоо үчүн негизделген инвестициялык долбоорду түзүү, ошондой эле долбоордук чечимдерди талдоо зарыл.

Жогоруда айтылгандар менен кошо бул бапта автор тарабынан айыл чарбасын өнүктүрүүдөгү инновациялардын ролу чечмеленген. Алдынкы технологияларды жана тажрыйбаны айыл чарбасына киргизүүнүн объективдүү зарылдыгы айыл чарба тармагында майда өндүрүүчүлөрдүн көп миңдеген армиясынын пайда болушу менен да шартталгандыгы белгиленген. Алар бүгүнкү күнгө чейин кооперативдер же башка аймактык түзүмдөр түрүндөгү ири түзүмдөргө бириге алышкан жок, ошондуктан азыркы учурда аларда адистештирилген тар профилдеги адистер иш жүзүндө дээрлик жок.

Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги, айыл аймактары жана айыл чарбасында чакан жана орто өндүрүш менен алектенген жеке ишкерлер, илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоо менен багытталган сунуштарга муктаж. Кыргыз Республикасынын АӨКтөгү илимий-техникалык прогресстин маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизиндеги экономикалык-математикалык моделдерин карап жатып экономикалык натыйжалуулукту жогорулатууну гана эмес, социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүүнү да, сунушталып жаткан реформалар теңсиздикти азайтуу жана жакырчылыкты жоюу сыяктуу социалдык көйгөйлөрдү канчалык деңгээлде чече алаарын да эске алуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексин өнүктүрүүнүн экономикалык жараяндарын моделдештирүүнүн негизинде агрардык сектор

жана кайра иштетүү тармагы оптималдуу өнүгүүгө ээ боло тургандай жана агроөнөржай комплексиндеги өндүрүштүк түзүмдү оптималдаштыруу мүмкүн боло тургандай мамлекеттик саясаттын натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуучу оптималдаштырууну өркүндөтүү механизмдерин иштеп чыгуу керек. Калктын кирешелеринин деңгээлинин экономикалык өсүү темптерин оптималдаштыруу, бюджеттин кирешелерин көбөйтүү – бүгүнкү күндүн көйгөйлөрү. Кыргыз Республикасынын АӨКтөгү маалыматтык-коммуникациялык технологияларга негизделген илимий-техникалык прогресстин абалы жана өнүгүүсү бүгүнкү күндө методикалык жактан жетишээрлик изилденбеген бойдон калууда.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогресси маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун методикалык негиздерин, тутумдарын ишке ашыруу (чет өлкөлүк тажрыйбанын, тактап айтканда АКШ, Улуу Британия, Германия, Япония өлкөлөрүнүн тажрыйбаларынын негизинде) төмөнкү этаптарда орун алат:

1-этап - агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогресси маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун жолуна умтулуу менен өтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүү:

- ишкердик чөйрөсүндөгү илимий техникалык прогресстин потенциалын активдештирүү;

- мамлекеттин, илимий-техникалык сектордун жана өндүрүштүн ортосундагы илимий-техникалык, инновациялык чөйрөлөрдүн өз ара аракеттешүүсүнүн заманбап тутумун киргизүү үчүн концептуалдык, институционалдык жана мыйзамдык негизди даярдоо;

- ишкердикти, илимий-техникалык ишмердүүлүктү жөнгө салууну колдонуудагы мыйзамдык базанын жана анын куралып калган эл аралык стандарттарга шайкештигин камсыз кылуу үчүн мыйзам ченемдерин колдонуу практикасынын туруктуу мониторингин жана экспертизасын уюштуруу;

- мамлекет менен өнөр жайынын өнөктөштүгүн уюштурууга негизделген технологиялык өнүгүүнүн жаңы багыттарын колдоонун каражаттарын иштеп чыгуу.

2-этап – Тармактык өз ара аракеттенишүүлөрдү орнотуу:

- илимий техникалык прогресстик ишмердүүлүккө тоскоол болгон факторлорду, тоскоолдуктарды аныктоонун жана мониторингинин үзгүлтүксүз жараянын уюштуруу;

- иштелип чыккан институционалдык куралдарды практикага киргизүү;

- технологиялардын диффузиясы жана трансфerti жараяндарына мамлекеттик жардам схемаларын этап менен ишке киргизүү;

- бар болгон тармактарды жана кластерлерди аныктоо.

3 -этап – илимий техникалык прогресси тутумун кластерлештирүү:

- мамлекеттик илимий-техникалык саясатта изилдөө жана иштеп чыгуу иштерин жүргүзгөн айрым уюмдарды колдоодон, изилдөөлөрдү, иштеп чыгууларды жана ишке киргизүүлөрдү жүргүзгөн өз ара байланышкан уюмдардын кластерлерине карата өнүктүрүүнү колдоого өтүү. Мунун негизинде төмөнкүлөргө жетишүүгө болот:

-илимий-техникалык прогрессте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациялоо жана башкаруу;

-илимий техникалык прогрессте жана илимий-изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө түз чөт элдик инвестицияларды тартуу.

-колдонмо илимий-изилдөө жана тажрыйбалык-конструктордук иштерди бюджеттик жактан каржылоо тутумун оптималдаштыруу.

-республикадагы инновациялык ишмердүүлүктүн бирдиктүү маалымат базасын камтыган натыйжалуу инновациялык инфратүзүмдү түзүү.

-ички жана чөт өлкөлүк капиталдын катышуусу менен венчурдук каржылоо тутумун түптөө.

-илимий техникалык прогрессти башкаруунун деңгээлин жогорулатуу.

-мыйзамдык жана укуктук базаны илимий-техникалык прогрессте маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өнүгүү саясатына ылайык өркүндөтүү.

Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун негизги методикалык ыкмаларынын негизинде мамлекеттик тескөөнүн мындай формалары натыйжалуу жана жеткиликтүү каржылык ресурстарды инвестициялоонун жаңы жолдорун тандоодо рыноктук сигналдарды алдын ала көрө билүүгө жана белгисиздикти жоюуга жөндөмдүү болууга тийиш. Агрардык экономикалык саясаты мамлекеттик жана аймактык жөнгө салуунун сарамжалдуу айкалышын мамлекет тарабынан иштелип чыккан жөнгө салынуучу рыноктук механизмдерге ылайык камсыз кылууга тийиш.

“Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинин өнүгүү тенденциясы” деген аталыштагы үчүнчү бапта Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын учурдагы шарттардагы негизги көрсөткүчтөрүн жана өнүгүү келечегин, Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинин негизги звеносу болгон кайра иштетүү өнөр жайынын аймактарды өнүктүрүүнүн жаңы шарттарындагы экономикалык потенциалынын тармактык пропорцияларынын көрсөткүчтөрүн жана түзүмдүк жылышууларын кеңири талдоо каралды.

Эгемендүүлүктүн отуз жылдан ашуун мезгили улуттук өндүргүч күчтөрдү реформалоо жана аларды тездетилген темпте рынок мамилелерине өткөрүү менен мүнөздөлдү. 1991-2024-жылдар аралыгында экономикада түп-тамырынан бери жүргүзүлгөн институционалдык өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу жараянында олуттуу көйгөйлөрдүн бар экендигине карабастан, оң макроэкономикалык тенденцияларды стабилдештирүү жана түптөө үчүн негиздер түзүлдү. Бул жылдар негизги макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн – ИДПнын, инвестициялардын көлөмүнүн өсүшүнүн жана башка маанилүү көрсөткүчтөрдүн динамикасындагы салыштырмалуу туруктуулуктун орун алгандыгы менен мүнөздөлгөн. Кыргызстандын ИДПсынын динамикасы турукташуу менен 2024-жылы 9,0% өсүшкө ээ болду. Өсүштүн мындай темптери негизинен өз кезегинде тектеш тармактардын өнүгүшүнө түрткү берген өлкөнүн энергетикалык комплексин өнүктүрүү менен байланышкан. Салыштырып карай турган болсок, Казакстанда 2024-жылы ИДПнын өсүшү 4,1%ды, Тажикстанда 3,1%ды түзгөн.

Кыргызстанда чындап иштеп жаткан базар экономикасы курулду. Өлкөнүн жумушчу күчүнүн саны 2024-жылы 2768,4 миң адамды түздү, анын ичинен иштегендердин саны 2656,2 миң адам, ал эми жумушсуздарынын саны 112,2 миң болду. Тоо-кен жана энергетика тармактары өнөр жайынын алдыңкы тармактарынан. Сапатынын жогорку деңгээлине байланыштуу кыргыздын калай, алтын, күмүштөрү суроо-талапка ээ жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү. Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин маалыматына ылайык, 2023-жылдын январь-май айларында ИДП 354.9 млрд сомду түзүп, реалдуу өсүү темпи 3.4%ды (2022-жылдын январь-майына – 4.5%) түздү.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы ар дайым өндүрүштүн маанилүү тармактарынын бири болгон жана боло бермекчи, бирок акыркы жылдарда анын өлкөнүн экономикасындагы мааниси төмөндөп бара жатат. Акыркы жылдары Кыргызстандын айыл чарба сектору туруктуу оң динамикага жетише албады, анткени айыл чарба өндүрүшүн жогорулатуу тенденциясы болгон жок (3.1-таблица). Мындай жагдай айыл чарба көйгөйлөрүн чечүү Кыргызстандын экономикасы үчүн артыкчылыктуу маселе болуп саналаарын белгилейт.

3.1-таблица – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын, токой чарбасынын жана балык уулоочулуктун экономикадагы салыштырмалуу салмагы (% менен)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукцияларынын кошумча дүң наркынын үлүшү, ИДПга карата	13	12,8	12,5	11,7	10,4	12,2	12,4	11,0	9,5	9,2
Айыл, токой жана балык чарбаларындагы аракеттеги чарба жүргүзүүчү субъекттердин бардык чарба жүргүзүүчү субъекттердин жалпы көлөмүндөгү үлүшү	63,5	63,4	63,3	62,8	62,5	63,0	63,2	62,9	63,8	64
Айыл, токой жана балык чарбаларында иштегендердин жалпы экономикада иштегендердин көлөмүндөгү үлүшү	33	32,6	32,1	31,4	31,6	29,3	26,8	23,0	20,3	19,5

Булагы: Автор тарабынан КР УСК нын маалыматтары боюнча түзүлдү

3.1-таблицанын маалыматтары көрсөтүп тургандай, Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын ИДПдагы үлүшү төмөндөө тенденциясына ээ, алсак 2015-жылы ал 13,0%ды, ал эми 2024-жылы – 9,2%ды түзгөн, же 3,8%га төмөндөгөн. Мында экономикалык иштин бул түрүндө иштегендердин үлүшү каралып жаткан мезгилде 33,0%дан 19,5%га же 13,5%га төмөндөгөн. Айыл чарбасындагы чарба жүргүзүүчү субъекттердин саны дээрлик өзгөрүүсүз калган. Ошол эле учурда диссертациялык иште республиканын айыл чарбасынын жалпы экономикадагы үлүшүнүн төмөндөөсүнө карабастан, анын дүң продукциясынын көлөмү өсүү тенденциясына ээ экендигин көрө алдык. Бул деген республиканын

экономикасынын башка тармактары да туруктуу өсүү тенденциясына ээ болуп жаткандыгын билдирет.

Дыйкан (фермердик) чарбалар жана айыл чарбасындагы жеке ишкерлер ишкердиктин орто жана чакан формаларын түзөт. Ишканалардын жалпы санында алардын салыштырма салмагы абдан чоң, тенденцияга ылайык алардын саны келечекте дагы да көбөйөт. Бирок, чакан жер тилкелерге ээ болушкан мындай менчик ээлери кубаттуу өндүрүштүк потенциалды түзө алышпайт, айыл чарба тармагына инвестиция тарта алышпайт. Каржылык мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүү болгондугуна байланыштуу өздөрүнүн өндүрүштүк ишмердүүлүгүн зарыл деңгээлде уюштура алышпайт, алардын айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугуна тийгизген таасири өтө төмөн.

Айыл чарбасындагы негизги, алмаштырылгыс ресурс болуп жер саналаары талашсыз. Жер агрардык өндүрүштүн башка каражаттарынан айырмаланып эскирбейт, аны туура пайдаланган шарттарда сапаттык көрсөткүчтөрү жакшырат. Айыл чарба айдоо жерлери климаттык шарттарга жараша асылдуулуктун ар кандай деңгээлине ээ. 2024-жылга карата айыл чарба жерлеринин жалпы аянты өлкө боюнча 1 287,5 миң га болду. 2015-жылга салыштырмалуу айыл чарба айдоо аянттары 6,9 миң гектарга көбөйгөн. Жалпысынан республика боюнча айдоо аянттарынын түзүмүн карай турган болсок, 2024-жылда эң чоң салыштырма салмак дан эгиндерине (593,2 миң га), тоютка (394,7 миң га), картошкага (72,5 миң га) жана жашылча өсүмдүктөрүнө (56,5 миң гектар) туура келет.

Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн түшүмдүүлүгүнө жер ресурстарын пайдалануунун интенсивдүүлүгү фактору да көп таасирин тийгизет. Республика боюнча алганда 2024-жылы буудайдын түшүмдүүлүгү гектарына 27,5 центнерди түзүп, бул көрсөткүч 2023-жылга салыштырмалуу 4,7 ц/га төмөн болду. 2015-жылы буудайдын түшүмдүүлүгү 24,1 ц/га болгон эле. 2024-жылы буудайдын түшүмдүүлүгүнүн төмөндүгүнүн себеби болуп кургакчылык саналды. 2024-жылы эң жогорку түшүмдүүлүк жүгөрүгө таандык болду – 69,8 ц/га. Арпа, сулу, таруу өндүү дан эгиндеринин түшүмдүүлүгү 2015-жылы бир далай жогорку көрсөткүчтө болгон, ал эми 2024-жылда кайрадан эле кургакчылыктын айынан төмөндөгөн. Республикада буурчак дандуу эгиндердин түшүмдүүлүгү 2023-жылы 14,1 ц/га түзсө, 2024-жылы бул көрсөткүч 13,5 ц/га болгон. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын абалын талдоонун жыйынтыктары боюнча анын өнүгүүсүнө SWOT талдоо жүргүзүлдү. Натыйжада Кыргызстандын айыл чарбасынын алсыз жактары менен өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү көп экендиги аныкталды. Андан ары Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинин негизги звеносу болгон кайра иштетүү өнөр жайынын абалына кеңири талдоо жүргүзүлдү. Авторефератта биз аталган тармактын тамак-аш азыктарын өндүрүү тармагынын гана абалын көрсөтүүнү туура көрдүк (3.2-таблица).

3.2-таблица - Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын тамак-аш азыктарын өндүрүү тармагынын негизги көрсөткүчтөрү

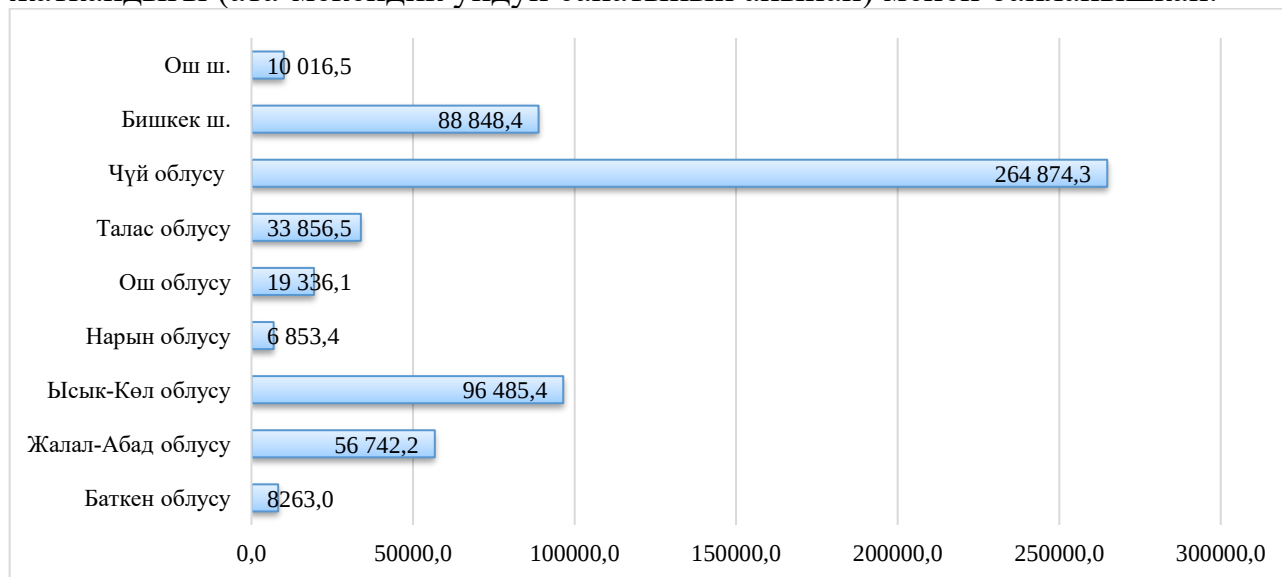
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ишканалардын саны	279	286	285	284	273	274	283	276	301	297
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	23129,3	25909,4	31 752,1	31826,4	33 743,3	35 330,0	45 559,7	65 459,6	74 237,8	87 358,7
Иштегендердин саны, миң адам	20,4	20,1	20,1	20,2	20,0	19,3	19,9	19,7	22,7	22,8
Сальдолоштурулган финансылык жый., млн. сом	70,1	1 485,7	1 588,4	2 459,4	1 933,1	2 291,2	5 466,3	6 963,5	10 189,5	12 084,3
Өндүрүш:										
эт жана тамак субпродукттары, т	10716,6	12365,7	13 849	13 336	14 011	14 040	13 728	13 186	14 129	16043
Колбаса азыктары, т	3 038,0	3 287,6	3 905	5 595	7 475	8 957	10 729	12 622	17 684	23 428
Бардык түрдөгү сызгырылган май, т	2 112,7	3 130,6	4 623	4 422	5 621	8 174	8 274	8 760	4 961	6 428
Кайра иштетилген суюк сүт, т	31615,8	36585,3	31 412	38 352	40 471	66 376	63 912	56 277	42 404	54875
Коюулатылбаган ж-а таттуу кошулбаган каймак, т	62,2	489,8	496	1 157	2 148	3 298	2 870	5 101	1 843	5 566
Бардык түрдөгү сырлар, т.	3 615,7	4 109,7	3 908	4 105	3 629	7 443	6 639	6 923	5 132	7 269
Кум шекер, миң т.	24,4	67,7	100,4	122,5	99,7	51,3	64,9	108,4	81,2	85,3
Өсүмдүк майы, т.	13840,9	11521,4	11 253	11 743	9 421	7 184	5 910	6 030	6 653	8 793
Кургатылган нандар жа печеньеелер, кондитердик азыктар жана пирожныйлар, т.	5 879,2	6 134,1	6 675	6 150	6 786	7 602	10 382	10 293	11 622	16 596
шоколад, шоколаддан жана кум шекерден даярдалган азыктар, т	1 115,0	1 806,0	3 209	2 269	1 964	1 852	1 494	1 521	1 839	2 919
Жылуулук кайра иштетүүгө кабылданбаган макарон азыктары, т	15868,9	10624,9	11 592	7 141	15 334	13 566	13 482	15 624	16 070	29 272
Алкоголсуз ичимдиктер, миң л.	101 888	108 235	118 873	126 769	128 268	128 431	164 571	144 041	164 602	272 735
Минералдык жана газдалган, шириндетилбеген жана даамдатылбаган суусундуктар, т.	36756,3	32650,4	34 772	44 358	44 262	38 957	50 901	60 851	93 951	85 753
Дан өсүмдүктөрүнүн уну, миң т.	273,0	269,0	270,7	188,5	154,4	153,6	153,8	239,1	272,5	562,8
Жаңы бышкан нан, миң т.	101,4	96,2	98,0	105,5	108,0	99,2	106,8	112,4	109,0	86,0
Арак жана ликёрлор, миң л.	9 037,5	7 584,7	5 172	5 035	4 155	3 510	5 587	8 364	10 783	14 382
Жүзүмдөн жасалган нукура вино, игристое виносун кошкондо, миң л.	964,1	2 408,0	2 834	2 992	2 255	1 295	847	793	688	754
Анын ичинен “Шампанское” тиб. вино, миң л.	493,8	908,1	1 077	976	1 041	388	378	454	400	422
Мөмө-жемиштен жасалган вино, миң л.	603,3	1 176,2	1 010	2 649	1542	717	1 354	992	591	569
коньяк, миң. л	611,1	696,7	903	1 257	942	761	1 186	955	1 087	1 130
сыра, миң. л	26330,8	24043,7	25 121	28 513	29 046	17 436	21 523	25 076	50 054	51 621
Ферменттелген тамеки, миң т.	2,0	0,3	0,1	0,9	0,3	0,03	0,3	0,5	0,3	0,4

Булагы: Автор тарабынан КР УСКнын Кыргызстан цифраларда жылнаамаларынын маалыматтары боюнча даярдалды

Таблицанын биринчи төрт жолчосунда жайгашкан маалыматтарды талдап көрөлү. Изилденүүгө алынган 10 жылдын ичинде тамак-аш жана кайра иштетүү өндүрүшүндө иштеген ишканалардын саны дээрлик өзгөрүүсүз калган (279-297 ишкана) жана бул тармакта өндүрүштүн көлөмү туруктуу өсүү тенденциясына ээ болуп, анын көлөмү 2024-жылы 2015-жылга салыштырмалуу 64139,4 млн. сомго же 3,78 эсеге өскөн. Изилденип жаткан мезгил ичинде аталган тармакта эмгектенгендердин саны 2400 адамга көбөйгөн. 10 жыл ичиндеги каржылык жыйынтыктар боюнча пайда 172,4 эсеге же 12014,2 млн. сомго өскөн. 2015-жылы 70 млн. сомду гана түзгөнү менен кийинки жылда ал 1 485.7 млн.сомго теңелди.

Кайра иштетүү өнөр жайынын аймактар боюнча абалын талдоонун негизинде биз жалпы эле Кыргызстан боюнча өнөр жай продукциясынын эң көп көлөмү жана түрү Чүй облусунда өндүрүлө тургандыгын аныктадык. Аталган тенденцияны төмөнкү сүрөттөн көрүүгө болот (3.1-сүрөт).

Ушул жерде жалпы эле аймактарга тиешелүү болгон тенденция өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Атап айтканда, дан эгиндеринен даярдалган ун продукциясы дээрлик бүткүл республика боюнча төмөндөп жаткандыгын байкоого болот. Бул негизинен Кыргызстандын ун рыногунда импорттун үлүшү көбөйүп, ата-мекендик продукцияга болгон суроо-талаптын төмөндөп бара жаткандыгы (ата-мекендик ундун сапатынын айынан) менен байланышкан.

3.1-сүрөт – Аймактар боюнча кайра иштетүү өнөр жай продукциясынын көлөмү (2024- жыл, млн. сом)

Булагы: Автор тарабынан статистикалык маалыматтарды талдоонун негизинде түзүлдү

3-баптын үчүнчү параграфында автор тарабынан божомолдоо технологиясына талдоо жүргүзүлгөн. Бул технология божомолду ишке ашыруунун бир катар ырааттуу этаптарын камтыйт. Ар бир этапта иштин мазмуну изилдөө объектинин өзгөчөлүктөрү жана тандалган божомолдоо ыкмалары менен аныкталат (3.3-таблица).

Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинин негизги көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүү динамикасын макроэкономикалык талдоонун негизинде аймактар боюнча божомолдоо технологиясынын ырааттуу этаптарын тастыктоо жана кайра иштетүү өнөр жай продукциясынын көлөмүнүн чар жайыт өнүгүү көйгөйлөрү белгиленди.

3.3-таблица – Божомолдоо технологиясынын ырааттуу этаптары

Этап	Иштин мазмуну
Божомолдук багыт (изилдөө программасы)	Божомолдоонун максатын, объектин жана милдеттерин аныктоону, божомолдун кирүү мезгилин (перспективдүү мезгилди) жана өткөрүү мезгилин (ретроспективдүү мезгилди), божомолдун көрсөтүлгөн тактыгын жана ыктымалдыгын аныктоону камтыган иштердин жыйындысы. Ал божомолдоо тапшырмасын иштеп чыгуу менен аяктайт.
Божомолдук ретроспекция	Божомолдоо объектинин өнүгүү тарыхын жана божомолдук өбөлгөлөрүн алардын тутумдуу сүрөттөлүүсүн алуу максатында изилдөө (божомолдоо объектинин өнүгүүсү жана ретроспективдүү мезгилдеги божомолдук фонун жөнүндө маалымат топтоо).
Божомолдук диагноз	Мурунку этапта алынган маалыматты жалпылоо жана тутумдаштыруу, божомолдоо объектисинин өнүгүү тенденциясын жана болжолдуу фонун аныктоо үчүн көрсөткүчтөрдүн динамикалык катарын куруу, моделдерди жана аларды божомолдоо ыкмаларын тандоо (иштеп чыгуу). Мурда иштелип чыккан моделдерди сапаттык жана сандык баалоо.
Божомолдук проспекция	Божомолдоо объектинин өнүгүүсүн божомолдоонун альтернативдүү варианттарын иштеп чыгуу, пессимисттик, оптимисттик, инерциялык инновациялык варианттарды конкреттештирүү.
Божомолду верификациялоо	Божомолдун ишенимдүүлүгүн жана тактыгын баалоо
Божомолду түзөтүү	Божомолду верификациялоонун жана (же) кошумча маалыматтардын негизинде аны тактоо

Булагы: Автор тарабынан аткарылды

“Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун аймактар боюнча өндүрүшүн оптималдаштыруу жана натыйжалуулугун жогорулатуу” деген аталыштагы төртүнчү бапта Кыргыз Республикасынын бардык аймактарындагы айыл чарбасынын өсүмдүк өстүрүүчүлүк (дыйканчылык) жана мал чарбачылыгынын учурдагы шарттардагы экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги багыттары изилденип, илимий-техникалык прогрессти божомолдоо жүргүзүлдү жана Кыргыз Республикасынын аймактарында мал чарба продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгымдардын чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарындагы экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуунун, өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн (дыйканчылыктын) өсүмдүктөрүнүн сарптоолорунун деңгээлин оптималдаштыруунун жолдору сунушталды жана Кыргызстандын аймактарында өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн (дыйканчылыктын) ички дүң продукциясынын көлөмүн божомолдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн негизинде айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү факторлору болуп төмөнкүлөр саналаары аныкталды:

1. Илимий-техникалык прогрессти тездетүү, өндүрүштүн, өндүрүлгөн жана өздөштүрүлгөн продукциянын техникалык деңгээлин жогорулатуу (алардын сапатын жакшыртуу), инновациялык саясат.

2. Экономиканын түзүмдүк кайра түзүлүүсү, анын эл керектөөчү товарларды чыгарууга багытталуусу, коргонуу ишканаларынын жана өндүрүштөрүнүн конверсиясы, капиталдык салымдардын кайра өндүрүү түзүмүн жакшыртуу (иштеп жаткан ишканаларды реконструкциялоонун жана

техникалык жактан кайра жабдуунун артыкчылыгы), илим сыйымдуу, жогорку технологиялуу тармактарды тездетип өнүктүрүү.

3. Диверсификациялоону, адистештирүүнү жана кооперациялоону өнүктүрүүнү, өндүрүштү айкалыштырууну жана аймактык уюштурууну, ишканаларда жана бирикмелерде өндүрүштү жана эмгекти уюштурууну өркүндөтүү.

4. Экономиканы мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүү, мамлекеттик жөнгө салууну, чыгымдарды эсепке алуу жана эмгекти мотивациялоо тутумун өркүндөтүү.

5. Социалдык-психологиялык факторлорду күчөтүү, башкарууну демократиялаштыруу жана борбордон четтетүүнүн негизинде адам факторун активдештирүү, кызматкерлердин жоопкерчилигин жана чыгармачыл демилгесин, инсанды ар тараптуу өнүктүрүүнү жогорулатуу, өндүрүштү өнүктүрүүдө социалдык багыттуулукту күчөтүү (жумушчулардын жалпы билимдик жана кесиптик деңгээлин жогорулатуу, эмгек шарттарын жана коопсуздук чараларын жакшыртуу, өндүрүш маданиятын жогорулатуу, экологияны жакшыртуу). Чарба жүргүзүүдөгү мал чарбасынын чыныгы абалын анын табигый жана экономикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен терең изилдөө өндүрүш көрсөткүчтөрүнүн, чыгымдардын өздүк наркынын түзүлүүсүнүн шарттарын туура аныктоого, тармакты өнүктүрүүгө жана мал чарбасын кыйла ийгиликтүү өнүктүрүүнүн божомолдук эсептөөлөрүн иштеп чыгууга тоскоолдук кылган себептерди аныктоого мүмкүндүк берет.

Диссертацияда республиканын аймактары боюнча мал чарбасынын ИДПсын оптималдаштыруунун жолдорун өркүндөтүү каралган жана бул максатта Кыргыз Республикасынын УСКнын статистикалык маалыматтарынын негизинде автор тарабынан мал чарба тармагынын продукциясын дүң өндүрүү Кыргыз Республикасынын аймактарынын ИДПсынан көз каранды болгон көптүк регрессия түрүндө берилет (4.1-таблица). Көптүк регрессия теңдемесин тургузуу моделдин спецификациясы жөнүндөгү маселесин чечүүдөн башталат. Ал өз ичине маселелердин эки алкагын – факторлорду тандоо жана регрессия теңдемесинин түрүн тандоо маселелерин камтыйт.

4.1-таблица Кыргыз Республикасында мал чарба продукциясын дүң өндүрүү (млн. сом)

	2019	2020	2021	2022	2023
КРнын мал чарба ИДПсы (у), млн. сом	104 063,20	116 345,40	145 334,20	167 860,60	181 624,00
Баткен облусу (x ₁) млн. сом	7 454,4	8 521,8	10 303,4	12 447,7	13 499,6
Жалал-Абад облусу (x ₂) млн. сом	19 798,6	22 089,7	26 808,7	29 570,8	33 640,6
Ысык-Көл облусу (x ₃) млн. сом	12 917,0	14 760,6	19 530,4	23 476,2	24 679,5
Нарын облусу (x ₄) млн. сом	11 046,2	11 854,9	15 616,2	18 030,0	19 787,1
Ош облусу (x ₅) млн. сом	22 325,9	25 569,6	31 073,6	34 495,1	37 476,7
Талас облусу (x ₆) млн. сом	5 536,7	5 938,2	7 205,0	8 193,7	8 663,6
Чүй облусу (x ₇) млн. сом	24 454,8	27 013,7	34 177,2	41 111,9	43 336,9
Бишкек шаары (x ₈) млн. сом	58,5	61,4	65,9	74,8	69,6
Ош шаары (x ₉) млн. сом	398,2	425,1	450,3	467,2	471,0

Булагы: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин статистикалык маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү

Көптүк регрессияга кирген факторлор өлчөнө турган болушу керек, бирок бири-бири менен интеркорреляцияда, так функционалдык байланышта болбошу зарыл, анткени моделде жогору корреляциялануучу факторлор боло турган болсо, анда тутумдун натыйжаларында жагымсыз натыйжалар жаралышы мүмкүн. Мындай учурда теңдемелердин ченемдери начар шартталышат, бул болсо регрессия коэффициенттеринин ишенимсиздигине жана туруксуздугуна алып келет.

Жүргүзүлгөн эсептөө схемасын көрсөтүү максатында биз диссертацияда Баткен, Жалал-Абад жан Ош облустарынын жана Ош шаарынын мал чарбасынын дүң продукцияларын өндүрүүнүн божомолун көрсөтүк. Бул жерде ушул үч облусту жана Ош шаарын камтыган түштүк аймагынын божомолун эсептөөнүн жолун келтирдик.

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 \quad (1)$$

Көптүк регрессиянын (1) сызыктуу теңдемесинин параметрлерин бардык факторлорду эске алуу менен табуу керек. Мындай эсеп үчүн биз эң кичине квадраттар ыкмасын колдонобуз. 4.2-таблицадагы маалыматтарга ылайык, биз төрт факторду эске алган көптүк регрессиясын түзөбүз.

$$F = \sum (y - a_0 - a_1x_1 - a_2x_2 - a_3x_3 - a_4x_4)^2 \rightarrow \min \quad (2)$$

(1) теңдемелерин параметрлерин F функциясынын a_0, a_1, a_2, a_3, a_4 маанилериндеги туундуларынын негизинде аларды нөлгө теңдөө менен баалайбыз жана жогорудагы параметрлердин негизинде беш белгисиздүү беш сызыктуу теңдемелер системасын алабыз:

$$\begin{cases} a_0 + a_1\bar{x}_1 + a_2\bar{x}_2 + a_3\bar{x}_3 + a_4\bar{x}_4 = \bar{y} \\ a_0\bar{x}_1 + a_1\bar{x}_1^2 + a_2\bar{x}_1\bar{x}_2 + a_3\bar{x}_1\bar{x}_3 + a_4\bar{x}_1\bar{x}_4 = \bar{x}_1\bar{y} \\ a_0\bar{x}_2 + a_1\bar{x}_1\bar{x}_2 + a_2\bar{x}_2^2 + a_3\bar{x}_2\bar{x}_3 + a_4\bar{x}_2\bar{x}_4 = \bar{x}_2\bar{y} \\ a_0\bar{x}_3 + a_1\bar{x}_1\bar{x}_3 + a_2\bar{x}_3\bar{x}_2 + a_3\bar{x}_3^2 + a_4\bar{x}_3\bar{x}_4 = \bar{x}_3\bar{y} \\ a_0\bar{x}_4 + a_1\bar{x}_4\bar{x}_1 + a_2\bar{x}_2\bar{x}_4 + a_3\bar{x}_3\bar{x}_4 + a_4\bar{x}_4^2 = \bar{x}_4\bar{y} \end{cases} \quad (3)$$

маалыматтарын колдонуп, (3)-системанын орточо маанилерин табабыз:

$$\begin{aligned} \bar{y} &= 734292916,2; \bar{x}_1 = 1845031965; \bar{x}_2 = 2109526568; \bar{x}_3 = 33496424,98; \bar{x}_4 = 114306728,3; \bar{x}_1\bar{x}_2 = 286854908; \bar{x}_1\bar{x}_3 = 327958810,4; \bar{x}_1\bar{x}_4 = 5172469,5; \\ \bar{x}_2^2 &= 720953596,9; \bar{x}_2\bar{x}_3 = 824135110,9; \bar{x}_2\bar{x}_4 = 13088349,5; \bar{x}_3^2 = 942446767,8; \bar{x}_3\bar{x}_4 = 14985879,1; \bar{x}_4^2 = 249726,8 \end{aligned} \quad (4)$$

Орточо маанилердин (4)-жыйынтыктарын (3)-системага коюу менен кезектеги (5)-системаны алабыз.

$$\begin{cases} a_0 + 10445,4 a_1 + 26381,7 a_2 + 30188,2 a_3 + 498,2 a_4 = 67513,5 \\ 10445,4 a_0 + 114306728,3 a_1 + 286854908 a_2 + 327958810,4 a_3 + 5172469,5 a_4 = 734292916,2 \\ 26381,7 a_0 + 286854908 a_1 + 720953596,9 a_2 + 824135110,9 a_3 + 13088349,5 a_4 = 1845031965 \\ 30188,2 a_0 + 327958810,4 a_1 + 824135110,9 a_2 + 942446767,8 a_3 + 14985879,1 a_4 = 2109526568 \\ 498,2 a_0 + 5172469,5 a_1 + 13088349,5 a_2 + 14985879,1 a_3 + 249726,8 a_4 = 33496424,98 \end{cases} \quad (5)$$

Мындай системаны Гаусстун ыкмасы, Крамердин эрежелери ж.б. көптөгөн ыкмалар менен чыгарууга болот. Матрицанын аныктагычынын маанисин табабыз: $D = 9,66 \cdot 10^{19}$. Бул нөлдөн айырмалуу болгон өтө чоң сан, ал системанын жалгыз чыгарылышы бар экендигин көрсөтүүдө. Системанын чыгарылышын Microsoft Excel программасын колдонуу менен жеңилдетүүгө болот. Жыйынтыгында биз төмөнкү чечимдерди алабыз: $a_0 = -0,1660$; $a_1 = 1,0001$;

$a_2=1,0000$; $a_3=0,99997$; $a_4=1,0005$. Коэффициенттер 1 ге жакын болушкандыктан, алынган моделдин талданып жаткан маалыматтарга жакшы ылайык келе тургандыгын белгилөөгө болот.

Алынган маанилерди колдонуу менен төмөнкү эсептегич формулага ээ болобуз: $Y_3 = -0,1660 + 1,0001x_1 + 1,0000x_2 + 0,99997x_3 + 1,0005x_4$ (6)

Жыйынтыгында түштүк аймагынын мал чарба продукциясын дүн өндүрүүнүн божомолдук маанилерине ээ болдук:

$$Y_{\text{бож}2024} = -0,1660 + 1,0001 * 15250,2 + 1,0000 * 36931,21 + 0,99997 * 41956,31 + 1,0005 * 498,9 = 94637,30178 \text{ (млн. сом)}$$

$$Y_{\text{бож}2025} = -0,1660 + 1,0001 * 16851,8 + 1,0000 * 40447,72 + 0,99997 * 45879,02 + 1,0005 * 517,68 = 103696,9536 \text{ (млн. сом)}$$

$$Y_{\text{бож}2026} = -0,1660 + 1,0001 * 18453,4 + 1,0000 * 43964,23 + 0,99997 * 49801,73 + 1,0005 * 536,46 = 112756,6055 \text{ (млн. сом)} \quad 30)$$

$$Y_{\text{бож}2027} = -0,1660 + 1,0001 * 20055,0 + 1,0000 * 47480,74 + 0,99997 * 53724,44 + 1,0005 * 555,24 = 121816,2574 \text{ (млн. сом)}$$

$$Y_{\text{бож}2028} = -0,1660 + 1,0001 * 21656,6 + 1,0000 * 50997,25 + 0,99997 * 57647,15 + 1,0005 * 574,02 = 130875,9093 \text{ (млн. сом)}$$

$$Y_{\text{бож}2029} = -0,1660 + 1,0001 * 23258,2 + 1,0000 * 54513,76 + 0,99997 * 61569,86 + 1,0005 * 592,8 = 139935,5611 \text{ (млн. сом)}$$

$$Y_{\text{бож}2030} = -0,1660 + 1,0001 * 24859,8 + 1,0000 * 58030,27 + 0,99997 * 65492,57 + 1,0005 * 611,58 = 148995,213 \text{ (млн. сом)}$$

Эсептөөнүн жыйынтыктары продукцияны дүн чыгаруунун көлөмүнүн өсүү тенденциясын көрсөтүүдө, башка сөз менен айтканда, 2024-2030-жылдар аралыгында бул көлөмдүн өсүү темпи өткөн жылга салыштырмалуу тиешелүү түрдө 9,6%, 8,7%, 8,03%, 7,4%, 6,9% жана 6,5%га өсөт.

Биз түзгөн бул модель бүткүл республика боюнча мал чарбасынын дүн продукциясын божомолдоого мүмкүндүк берди. Калган облустар жана Бишкек шаары үчүн да мал чарбасынын дүн продукциясынын божомолдорун иштеп чыктык жана жыйынтыгында төмөнкүдөй таблицага ээ болдук (4.2-таблица):

4.2-таблица – Кыргыз Республикасында мал чарба продукциясын дүн өндүрүүнүн божомолдук маанилери жана ишеним интервалдары (млн. сом)

Жыл	t	Божомолдук маанилер	Ишеним интервалдары	
			Төмөнкү чеги	Жогорку чеги
2024	6	205 036,5	199 705,6	210 367,5
2025	7	225 700,2	219 832,0	231 568,4
2026	8	246 363,9	239 902,7	252 825,1
2027	9	267 027,5	259 899,2	274 155,8
2028	10	287 691,2	280 211,3	295 171,2
2029	11	308 354,9	300 337,7	316 372,1
2030	12	329 018,6	320 464,1	337 573,1

Автор тарабынан эсептөөлөрдүн негизинде түзүлдү

Ушундай эле жол менен 4-баптын 3-параграфында Кыргыз Республикасынын өсүмдүк өстүрүүчүлүк тармагынын бардык аймактар жана жалпы эле Кыргызстан боюнча дүн продукциясынын көлөмдөрүнүн божомолдору иштелип чыгылды (4.3-таблица):

4.3-таблица – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өсүмдүк өстүрүүчүлүк тармагынын дүң продукциясынын көлөмүнүн божомолдук маанилери (млн. сом)

Жыл	t	Божомолдук маани	Ишеним интервалдары	
			Төмөнкү чеги	Жогорку чеги
2024	6	212 259,6	200 945,1	223 573,9
2025	7	231 894,1	219 533,1	244 255,2
2026	8	251 528,6	238 121,0	264 936,3
2027	9	271 163,2	256 708,9	285 617,5
2028	10	290 797,8	275 296,9	306 298,6
2029	11	310 432,3	293 884,8	327 000,0
2030	12	330 066,9	312 472,8	347 661,0

Автор тарабынан эсептөөлөрдүн негизинде түзүлдү

Алынган маалыматтардан Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өсүмдүк өстүрүүчүлүк (дыйканчылык) тармагынын продукциясынын дүң өндүрүшүнүн көлөмү бардык аймактар боюнча туруктуу өсүү тенденциясына ээ экендигин байкайбыз. Кыргыз Республикасы боюнча өсүү божомолу 2023-жылдагы 183113 млн сомдон 2030-жылы 330067 млн сомго, башкача айтканда 1,8 эсеге жогорулайт. Эң жогорку жылдык өсүү темпи Жалал-Абад жана Ош облустарында байкалууда. Жалпы республика боюнча өсүү темпи 2025-жылы 2024-жылга карата 9,25%ды түзгөн болсо, кийинки жылдарда тиешелүү түрдө 8,47%ды, 7,81%ды, 7,24%ды, 6,75%ды жана 6,32%ды түздү. Дүң продукциянын көлөмүнүн өсүү тенденциясына карабастан өсүү темпинин төмөндөөсү байкалууда.

Бул эсептөөлөрдү жүргүзүү үчүн биз республика боюнча эсептөөгө мүмкүндүк берген $y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8 + a_9x_9$ регрессия теңдемесин (математикалык моделди) түздүк. Белгилүү бир эсептөөлөрдүн жыйынтыгында регрессия теңдемесинин коэффициенттеринин төмөнкү маанилерине ээ болдук: $a_0 = 0,00000282$; $a_1 = 1,00000001$; $a_2 = 1,00000001$; $a_3 = 0,99999999$; $a_4 = 1,0000002$; $a_5 = 0,99999999$; $a_6 = 1,00000001$; $a_7 = 1,0000001$; $a_8 = 0,9899999$; $a_9 = 1,0000001$. Бул маанилерди тегеректөөдөн соң жыйынтыктоочу $y = 0,00000282 + x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + x_5 + x_6 + x_7 + x_8 + x_9$ регрессия теңдемесине ээ болдук жана 4.3-таблицанын маалыматтары ушул моделдин негизинде эсептелди.

“Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексинде илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын нугунда өнүктүрүүнүн башкы багыттары” деп аталган бешинчи бапта учурдагы рыноктук мамилелердин шарттарында экономиканын агрардык секторунун экономикалык өсүүсүн оптималдаштырууну өркүндөтүү жана аны башкаруунун атаандаштыкка жөндөмдүү инновациялык тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору каралды. Өлкөнүн экономикалык өсүүсүн андан ары өркүндөтүүнүн жана оптималдаштыруунун жана учурдагы шарттарда өсүмдүк өстүрүүчүлүктү (дыйканчылык), мал чарбачылыкты башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун келечектери көрсөтүлдү.

Оптималдаштыруу тутумун түзүү милдети стратегиялык маселелердин катарына кошулат. Оптималдаштыруу олуттуу даражада ишкананын

экономикалык өсүшүн, аймактын калкынын жумуштуулугун, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну аныктайт жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн негизи болуп саналат.

Оптималдаштыруу жараяны илимий-техникалык прогрессти түзүү, өздөштүрүү жана таратуу менен байланышкан. Айыл чарбасындагы илимий-техникалык прогресстеги жараяндын негизги өзгөчөлүгү тармакта жаңы продукцияны түзүүдө эмес, жаңы технологияны иштеп чыгууда турат. Айыл чарба өндүрүшүнө жумшалган бардык салымдардын экономикалык натыйжалуулугу болуп өндүрүш аянтынын ар бир бирдигинен алынган буюмдаштырылган жана жандуу эмгектин эң аз сарпталышы менен продукциянын максималдуу көлөмүн алуу саналат.

Айыл чарба продукциясын өндүрүүгө алардын өзгөчөлүгүн эске алуу менен киргизилген илимий-техникалык прогресстин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу математикалык-статистикалык моделдердин, сызыктуу программалоо ыкмаларынын, стохастикалык окуяларды программалоонун, тармактар аралык баланс моделинин, тармактык жана иллюстративдик моделдердин жардамында ишке ашырылат. Инновацияларды колдонуу менен ишкана өзүнүн чыгымдарын кыскартуу, өндүрүштүн жана алынган кирешенин көлөмүн көбөйтүү, продукцияны сатуу рынокторун багынтуу, экономикалык натыйжалуулукту жогорулатуу жана бүтүндөй өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүн тездетүү мүмкүнчүлүгүн алат.

Изилдөөнүн негизинде биз айыл чарбасындагы илимий-техникалык прогрессте биринчи кезекте заманбап жана алдыңкы технологиялардын болушу, айылдык товар өндүрүүчүлөрдү жер семирткичтер, химиялаштыруу жана механизациялаштыруу каражаттары, сорттук үрөөндөр менен камсыз кылуу маселелерин чечүү менен байланышкан деген тыянак чыгарууга болот.

Экинчи кезекте айыл чарба өндүрүшүн заманбап техника жана жабдуулар менен камсыздоо саналат. Бул багытта учурда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан алгылыктуу иштер жүргүзүлүүдө. Алсак, 2023-жылдын аягында жүргүзүлгөн айыл чарба техникаларын инвентаризациялоонун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда 80 миңден ашык айыл чарба техникалары бар. Анын ичинен 21470 даанасы трактор, 1960 даанасы дан жыйноочу комбайндар, 10752 даанасы соко, 3030 даанасы сепкич, 3487 даанасы чөп чапкыч, 2371 даанасы пресстөөчү түзүлүш, 1377 даанасы тырмоочу түзүлүш, 700 даана трактордук прицептер жана башка жабдуулар болуп саналышат.

Бажы кызматынын маалыматы боюнча, 2023-жылы республикага 7 миңге жакын айыл чарба техникасы алынып келинген. 1993-жылдан 2021-жылга чейин республикага жалпысынан 15 миңден ашык айыл чарба техникасы алынып келинген, анын ичинен мамлекеттик лизинг долбоорлору аркылуу 5 миллиард сомго 3281 техника сатылып алынган. Ал эми 2021-жылдан бери мамлекеттин колдоосу менен ишке ашырылып жаткан лизингдик долбоорлордун алкагында өлкөгө жалпы суммасы 10,4 миллиард сомдук 20 миңден ашык айыл чарба техникасы, 3 миңден ашык жабдуулар алынып келинди. 2024-жылдын алгачкы айларында жалпы суммасы 1,9 млрд сомго 429 техника лизингге алынган. Республикада мамлекеттик колдоонун негизинде ири каражаттар бөлүнүп, көп

чарба техникалары айыл аймактарына берилиши агрардык экономиканын өсүшүнө алып келүүдө. Агроөнөржай комплексинин экономикасынын өсүүсүн эконометрикалык моделдөө менен 2030-жылга чейинки болжолдуу өнүгүүсү эсептелди (5.1 - таблица).

5.1 - таблица. Кыргыз Республикасынын айыл чарба продукцияларынын дүн өндүрүмүнүн 2030- жылга чейинки өндүрүүнүн божомолу

Жалпы жыйынтыгы

Регрессиялык статистика

Көптөгөн R0,94397804

Квадрат - Rт0,89109453

Нормалаштырылган R-квадрат0,87748135

Стандарттык ката26924,8964

Байкоолор10

Дисперсиялык анализ

dfSSMSFМааниси- F

Регрессия1474539269834745392698365,45820244,0264E-05

Калды85799600388724950048,5

Бардыгы953253527371

КоэффициенттерСтандарттык катастатистика -tМааниси- PТөмөнкү 95%Жогорку- 95%

Кесилиш - Y-132817,5418393,205887,2210108919,0574E-0590402,7312175232,349

х23983,30912964,3335368,090624354,0264E-0517147,543730819,0745

Жылдар

2025 ж.

2026 ж.

2027 ж.

2028 ж.

2029 ж.

2030 ж.

Айыл чарба продукцияларынын дүң өндүрүмүнүн божомолу (миллион сом)

396633,9

420617,2

444600,5

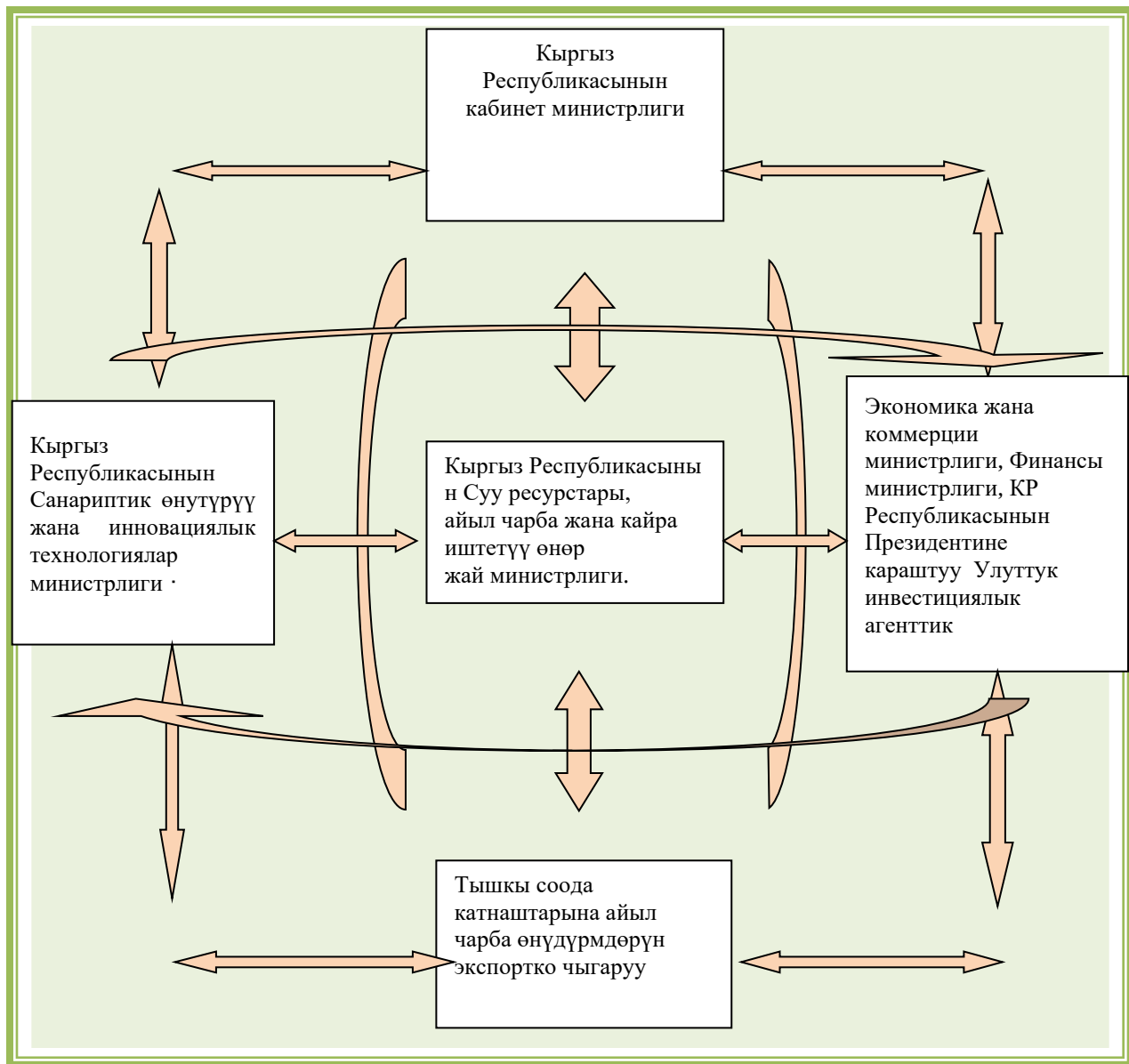
468583,8

492567,1

516550,4

Булагы: Автор тарабынан түзүлдү

Белгиленген 2030- жылга чейинки айыл чарба продукцияларынын дүн өндүрүмүнүн 516550,4 миллион сом божомолун камсыз кылууда мамлекеттин ролу керек экени мыйзам ченемдүү. Мамлекеттик тескөөдө агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун жыйынтыктарын координациялоо жана башкаруу системасын жакшыртуунун багыттарын белгилеп, анын натыйжалуулугун арттыруу максатында “Кыргыз Республикасында агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациялоо жана башкаруу модели” сунушталды (сүрөт 5.1).

Сүрөт 5.1. Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогресте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациоо жана башкаруу модели. Булагы: Автор тарабынан түзүлдү

Сунушталган Кыргыз Республикасында агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогресте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациоо жана башкаруу модели саясатты укуктук камсыздоону өркүндөтүү, тиешелүү министрликтер менен стратегиялык иш-пландарынын негизинде жүргүзүлөт, ал агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрести рационалдуу жана натыйжалуу пайдаланууну көздөп, мамлекет тарабынан укуктук жана финансылык жактан жөнгө салуу проблемаларына талдоо жүргүзүүгө, аларды чечүүнүн рационалдуу жолдорун аныктоого, калкыбыздын жашоо сапатын жакшыртууга багытталат.

Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрести маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолодоонун аймактык көйгөйлөрүн чечүү маселелери агрардык экономиканы туруктуу өнүктүрүүгө, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн ролун олуттуу жогорулатууга, калкыбыздын жашоо сапатын жакшыртууга багытталган

“Кыргыз Республикасынын маалыматтык-коммуникациялык технологияларын 2025-2030-жылдарга карата өнүктүрүү КОНЦЕПЦИЯСЫ” кабыл алуу менен ишке ашырылат. Концепцияда көйгөйлөр жана багыттар аныкталып, анда мамлекеттик тескөө аркылуу керектелүүчү ресурстарды топтоо, сактоо жана натыйжалуу пайдалануу үчүн жаңыланган уюштуруу-техникалык методдорду өркүндөтүүнү иштеп чыгуу, айыл чарбасында өндүрүлгөн өндүрүмдөрдүн сапатын жогорулатып, көлөмүн көбөйтүп, аларды экспортко чет өлкөлөргө чыгаруу белгиленген.

Ошентип, жалпысынан алганда 5-бапта агроөнөржай комплексинин экономикасындагы илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялар менен айкалышта шайкеш өнүгүү келечеги, жараяндардын натыйжалуулугун өнүктүрүүнүн экономикалык механизмдери каралды. Агрардык экономиканын сектордогу түзүмдүк өзгөрүүлөргө мамлекеттик тескөө жана колдоо, инвестициялык жана финансы саясаты, экономикадагы, дүйнөлүк азык-түлүк жана айыл чарба чийки зат рыногундагы эл аралык интеграциялык жараяндар олуттуу таасир этээри көрсөтүлдү. Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоо менен аймактын өнүктүрүү экономикалык механизмдерин ыраатуу колдонуу жана башкаруу агрардык экономиканын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып, калкыбыздын жашоо сапатын жогорулатып, айыл чарба тармактарындагы өндүрүмдөрүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште жүргүзүлгөн агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоо менен, божомолдоонун теориялык-методикалык жана уюштуруучулук-усулдук негиздери төмөнкүдөй илимий-теориялык жана практикалык жыйынтык чыгарды:

1. Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексин түптөө жана өнүктүрүү тутумундагы МКТнын ордун жана функцияларын түшүнүүгө болгон учурдагы илимий ыктоолорду талдоо маалыматтык технологиялар менен байланышкан компетенциялардын негизги теориялык маанисин аныктоого мүмкүндүк берди Илимий-техникалык прогресстин теориялык жактан маңызы аныкталып, аларга илимий толуктоо аныктамасы “Илимий-техникалык прогресс – илимий ачылыштар менен бирге колдонулган техниканын жана өндүрүү процессинин технологиясын чогуу камтыган, өз ара шартташкан жана шайкеш келишкен бир калыптагы өнүгүшү” категориясы катарында толукталып көрсөтүлдү;

2. Диссертациялык иште Кыргыз Республикасынын АӨКтү МКТнын негизинде оптималдуу башкарууну түптөө жана өнүктүрүү менен байланышкан бир катар илимий иштелмелер негизинде аймактык көйгөйлөрүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү, өнүгүү тенденциясы методикалык жактан тереңделип изилденди. АӨК өндүрүшүн башкаруудагы МКТ нын өнүгүүсүнө олуттуу салым кошуучу экономикалык мыйзам ченемдүүлүк түрүндө түптөлгөн мамлекеттик экономикалык саясаттын натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуучу өлкөнүн

экономикасында орун алып жаткан экономикалык жараяндарды жана алардын өнүгүү механизмдерин моделдөө жолу менен АӨКтү оптималдаштыруунун жана өркүндөтүүнүн абалы боюнча теориялык, методологиялык жана уюштуруу-усулдук изилдөөлөр жүргүзүлдү. Бул чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматты иштетүү убактысын кыскартуу менен башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет. Анын үстүнө башкаруу жараянында өз убагында берилген ишенимдүү маалыматты колдонуу өндүрүлүп жаткан айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатууга, өндүрүш убактысын кыскартууга, ошондой эле өндүрүштүк чыгымдарды азайтууга мүмкүндүк берет.

3. Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн талдоо менен анын субъекттеринин мүмкүн болгон абалын жана ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын тактоого багытталган сандык жана сапаттык пландоо алдындагы изилдөөлөрдүн тутуму катары болгон экономикалык божомолдоонун теориялык жана методологиялык аспектилеринин башкы багыттары баса көрсөтүлдү.

4. Агроөнөржай комплексиндеги кайра иштетүү тармагындагы илимий-техникалык прогрессти жана бул тармакты өнүктүрүүнүн механизмдерин маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде оптималдаштыруунун илимий-теориялык, практикалык аспектилерин изилдөө жана өлкөнүн аймактарында бул кайра иштетүүчү тармактарды өнүктүрүүнү оптималдаштыруу боюнча иштиктүү негиздеме сунушталды;

5. Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана илимий-техникалык прогрессти колдонуу пландаштыруунун базасы катары болгон божомолдоонун сапатын жакшыртууну көздө тутат. Элементтердин бирдиктүү бүтүн ырааттуулугу түзүлөт, алар методологиялык жана маалыматтык жактан да байланышкан: божомолдоо – пландаштыруу – башкаруу. Экономиканын агрардык секторундагы божомолдоонун салттуу ыкмалары тармак ичиндеги байланыштардын бүтүндөй тобун эсепке алууга мүмкүнчүлүк бербейт. Агрардык сектордун өнүгүү божомолунун сапатын көтөрүүнүн мүмкүн болгон ыкмаларынын бири божомолдоонун заманбап алдыңкы ыкмаларын жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууда турат, бул тармактардын чыгымдарын, продукцияларынын жалпы көлөмүн эсептөөгө, башкача айтканда, тармактар ортосундагы бардык тартиптердин кыйыр байланыштарын эсепке алууга мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн жыйынтыктары божомолдоонун салттуу ыкмалары МКТнын жетишкендиктерин колдонуу менен агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү божомолдоо үчүн иштелип чыкканын көрсөттү. Бул сунуштамалар аймактын экономикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн божомолун түзүүдө колдонулуусу белгиленди.

6. Диссертацияда Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун субъекттеринин келечекте мүмкүн болгон абалын жана ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын тактоого багытталган сандык жана сапаттык алдын ала пландалган изилдөөлөрдүн тутуму катары болгон экономикалык

божомолдоонун теориялык жана методологиялык аспектилерин пайдаланып өлкөнүн аймактарында бул тармакты өнүктүрүүнү божомолдоо жана оптималдаштыруу боюнча эконометриялык моделдөө менен агроөнөржай комплексинин экономиканын өсүүсүн 2030-жылга чейинки болжолдуу өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрү эсептелип чыгылды.

7. Диссертациялык иште МКТнын, ошондой эле Кыргыз Республикасынын экономикасынын агроөнөр жай секторун өнүктүрүүнүн алкагындагы илимдин колдонмо маанидеги генезисин талдоонун негизинде абалды жана өнүгүүнү баалоонун жана оптималдаштыруунун контекстинде экономиканын агроөнөр жай секторун оптималдаштыруунун адаптивдүү ыкмаларынын теориялык жана методологиялык негиздери иштелип чыгылды жана аныкталды, кыртышты кайра иштетүү, себүү жана жер семирткичтерди берүү тутумун колдонуу үчүн жогорку интенсивдүү технологиянын теориялык негиздери, айыл чарба продукциясын өндүрүү жана кайра иштетүү боюнча эмгектик, каржылык жана энергетикалык ресурстарды жогору натыйжалуу колдонуу ыкмалары белгиленди. Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн механизмдеринин изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти башкаруунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүнө карата болгон ыктоолорду тутумдаштыруунун, маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын келечектүүлүгү негизделип, алдыңкы ыкмаларынын базасында чарба өндүрүшүн мамлекеттик тескөө менен башкаруунун багыттары, схемалары, модели иштеп чыгып сунушталды;

8. Автор өндүрүштүн учурдагы абалын жана негизги көрсөткүчтөрүнүн өнүгүшүн жана айыл чарба продукциясын керектөөчүлөр арасында тескөөнүн жана бөлүштүрүүнүн учурдагы практикасын талдап, маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу менен өндүрүштү жана керектөөчүлөр арасында бөлүштүрүүнү оптималдаштыруу жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн, жердин түшүмдүүлүгүн, малдын азыктуулугун жогорулатууну, илимий-техникалык прогресстин маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде шайкеш алып баруу максатын иш жүзүнө ашырууну мамлекеттик тескөө аркылуу координациялоо жана башкаруу системасын түптөө максатында “Кыргыз Республикасында агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессте маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууну координациялоо жана башкаруу моделин” сунуштады.

9. Республиканын АӨК ишканаларынын жана аймактарынын экономикалык абалын билдирген көрсөткүчтөргө жүргүзүлгөн талдоо негизинен рыноктук мамилелерге өтүү мезгилиндеги терс жараяндарды жана туруксуз кырдаалдарды мүнөздөгөн. Айыл чарбасында орун алган терс абалдын негизги себептеринин бири айыл чарба продукциясынын бааларын аныктоочу негизги факторлор болуп саналышкан энергетикалык ресурстардын, минералдык жер семирткичтердин, өсүмдүктөрдү зыянкечтерден коргоо каражаттарынын бааларынын өсүшүнүн уланып жатышы саналат. Айыл чарба өндүрүшү үчүн

зарыл болгон ресурстарга баалардын жогорулашы, айыл чарба керектөөчүлөрүнүн кредиттик рейтингинин төмөндөшү жана айыл чарба продукцияларына суроо-талаптын төмөндөшү мал чарбасы жана өсүмдүк өстүрүү үчүн ар кандай техникаларды жана жабдууларды сатып алуунун кыскарышына алып келди. Мындай шартта эскирген жабдууларды эксплуатациялоого мүмкүн болгон абалда кармап турууга кеткен чыгым бир кыйла жогорулагандыктан мамлекеттик колдоо, инвестиция тартуу зарылчылыгы бышыкталып, сунушталды.

10.Заманбап рынок мамилелерин моделдөөнүн негизинде диссертациялык иште экономикалык өсүштү андан ары күчөтүүнүн, айыл чарбасын жана өнөр жайды башкаруунун атаандаштык тутумун оптималдаштыруунун жана натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору сунушталып, экономиканын өсүшүн оптималдаштыруунун жана айыл чарбасын жана өнөр жайды башкаруунун атаандаштыкка жөндөмдүү инновациялык тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги багыттары сунушталды. Божомолдоого жана пландаштырууга болгон мамилелерди сын көз менен талдоонун негизинде пландаштыруу тутумун өнүктүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн аныктоо тутумдары түзүлдү. Агроөнөр жай комплексинин негизги көрсөткүчтөрүн божомолдоо үчүн иштелип чыгылган корреляциялык-регрессиялык моделди агрардык сектордо экономикалык өсүштүн трендик моделдерин жана бир факторлуу жана көп факторлуу моделдерин түзүү методологиясын, илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык өнүгүүсүн экономикалык жараяндарды моделдөөнүн жана агрардык экономиканын өнүктүрүү механизмдерин камтыган “Кыргыз Республикасынын маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын маалыматтык 2025-2030-жылдарга карата КОНЦЕПЦИЯСЫ” сунушталды.

11.Республиканын АӨК ишканаларынын жана аймактарынын экономикалык абалын билдирген көрсөткүчтөргө жүргүзүлгөн талдоо негизинен рыноктук мамилелерге өтүү мезгилиндеги терс жараяндарды жана туруксуз кырдаалдарды мүнөздөгөн. Айыл чарбасында орун алган терс абалдын негизги себептеринин бири айыл чарба продукциясынын бааларын аныктоочу негизги факторлор болуп саналышкан энергетикалык ресурстардын, минералдык жер семирткичтердин, өсүмдүктөрдү зыянкечтерден коргоо каражаттарынын бааларынын өсүшүнүн уланып жатышы саналат. Айыл чарба өндүрүшү үчүн зарыл болгон ресурстарга баалардын жогорулашы, айыл чарба керектөөчүлөрүнүн кредиттик рейтингинин төмөндөшү жана айыл чарба продукцияларына суроо-талаптын төмөндөшү мал чарбасы жана өсүмдүк өстүрүү үчүн ар кандай техникаларды жана жабдууларды сатып алуунун кыскарышына алып келди. Мындай шартта эскирген жабдууларды эксплуатациялоого мүмкүн болгон абалда кармап турууга кеткен чыгым бир кыйла жогорулагандыктан мамлекеттик колдоо, инвестиция тартуу зарылчылыгы бышыкталып сунушталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1.АӨК алдында турган бүгүнкү күндүн эң актуалдуу маселелери болуп төмөнкүлөр саналат: өндүрүштү рынок мамилелерине ылайыкташтыруудагы

башкаруунун автоматташтырылган тутумдарынын ролу; айыл чарба өндүрүшүндө жана маркетинг секторунда бирдиктүү маалыматтык мейкиндикти түзүү; башкаруу жараяндарын маалыматташтыруунун уюштуруучулук, методологиялык, инструменталдык негиздерин өркүндөтүү; АӨКтү колдоонун аймактык маалыматтык тутумунда экономикалык-математикалык моделдөөнүн ролу жана орду; рыноктун жаңы шарттарында АӨКтүн аймактык экономикалык мамилелеринин чектеринде моделдештирүүнүн методдорун өркүндөтүү; өндүрүүчүлөрдүн экономикалык тобокелдиктерин жана аймактык өзүн-өзү азык-түлүк менен камсыздоо деңгээлин баалоо үчүн аймактык башкарууда божомолдук эконометриялык моделдерди колдонуу, ойдогудай илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өз ара жуурулушуп иштөө шайкештикгин уюштуруу, жумуш иштеринин натыйжалуу жүрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзөөрү сунушталды.

2. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде илимий-техникалык прогрессти божомолдоонун аймактык көйгөйлөрү боюнча ишенимдүү маалымат илимий корутундулардын жана сунуштардын негизи болуп саналаарын көрсөттү. Дал мына ушул нерсе чечүүчү болбосо да олуттуу деңгээлде азыркы абалга жана келечектүү багытка баа берүүнүн сапатын жана тууралыгын аныктайт. Эгерде талдоо жана божомолдоо ишенимсиз же толук эмес маалыматтарга негизделсе, анда алар канчалык так жана кемчиликсиз болбосун, эч кандай ыкма, эч кандай экономикалык модель маселени чечүү үчүн туура жооп алууга жардам көрсөтө албайт. Андыктан, мындай изилдөөлөрдү сапаттуу маалымат менен камсыз кылуу маселеси абдан маанилүү экендиги көрсөтүлдү.

3. МКТнын негизинде божомолдоо көбүрөөк даражада экономикалык-математикалык ыкмаларды жана оптималдуу башкарууну ишке ашыруунун жол-жоболорун, анын ичинде экономикалык чечимдерди кабыл алууну координациялоону, имитациялоо моделдерин жана стохастикалык программалоону колдонуу ыкмаларынан көз каранды. Азык-түлүк маселеси негизинен АӨКтүн ылдыйкы түзүмдүк тармактарында чечилгендиктен, айыл чарба өндүрүшүндө рыноктук түзүмдөр жана эркин бизнес мамилелери калыптанып жаткан учурда айыл чарба өндүрүшү үчүн аймактык локалдык маалымат мейкиндигин түзүү маанилүү. Ошону менен бирге техникалык каражаттарды колдонуунун натыйжалуулугун жогорулатуунун жана өндүрүштү механизациялоо деңгээлин жогорулатуу тутуму иштелип чыккан. Бул эмгек өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүгө, продукциянын өздүк наркын, анын ичинде эмгектин өздүк наркын төмөндөтүүгө, акыр аягында Кыргызстандын АӨКтүн илимий-техникалык потенциалын өнүктүрүүгө шарт түзөт.

4. Мамлекеттик тескөөнүн негизги максаттарынан болуп агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти натыйжалуу пайдалануда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды шайкеш иш жүзүнө ашырууну координациялоо жана башкаруу системасын оптималдаштырууга багытталган моделдин схемасына байланыштуу учурдагы шарттарда АӨКтү башкаруунун натыйжалуулугун андан ары өркүндөтүүнүн, жогорулатуунун, оптималдаштыруунун негизги багыттары жана да рыноктук мамилелердин

учурдагы шарттарында экономикалык өсүштүн болочоктогу сапаттык индикаторлорун божомолдоону, экономикалык жараяндарды моделдөөнү өнүктүрүүнүн негизги багыттары аныкталды.

5.Агроөнөр жай комплексин башкаруу боюнча чет мамлекеттердин тажрыйбасына баа берүү менен, экономикалык жактан өнүккөн көптөгөн чет өлкөлөрдүн негизги потенциалы агроөнөр жай комплексиндеги ишканалардын санында, өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын көлөмүндө гана эмес, айыл чарбасында өндүрүш жараянын уюштуруунун илимий-техникалык деңгээлинде, башкаруу тутумунун натыйжалуулук деңгээлин жогорулатуунун эсебинен чектелген өндүрүш ресурстарын сарамжалдуу колдонуу менен аныкталаарын белгилеп өтөбүз. Албетте, белгиленген факторлор өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын сапатын жакшыртат жана мындай продукциянын дүйнөлүк рыноктогу жетишээрлик жогорку атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылат.

6.АӨКтө ИТПны натыйжалуу божомолдоону МКТнын негизинде өндүрүшкө киргизүүдө төмөнкүдөй тартиптеги ырааттуулукту издөөнү сунуштайбыз. Биринчи кезекте түрдүү өлкөлөрдүн агроөнөржай комплекстеринин өнүгүү динамикасын талдап, алдыңкыларын – лидерлерин аныктоо керек. Андан кийин бул лидерлер чыгарган продукциянын сапатын жана баасын салыштырып көрүү керек. Биздин Кыргызстандын рыногу үчүн сапаттын оң деңгээлине ээ болгон лидер-өлкөлөрдүн продукциясынын өздүк наркын жана рентабелдүүлүгүн аныктоо зарыл. Эгерде чет элдик өндүрүштүн наркы биздикинен төмөн болсо, анда биздин продукциянын өздүк наркын элементтер боюнча талдап чыгуу керек.

7.Өндүрүштүн жана сатуунун өзүнчө бөлүгүндө мүмкүн болгон жогорку натыйжалуулук ишканалардын ийгиликтүү өнүгүшүнүн негизги фактору болуп саналат. Эгерде чет өлкөлүк атаандаштардын пайдалары ата мекендик өндүрүүчүлөргө караганда жогору болсо, анда мамлекеттик колдоонун же кыйла жогору рыноктук баанын шартында гана бажы жана тарифтик, каржылык саясатта же рынокту башкаруу моделдеринде инновациялык негизде ишке ашырылышы мүмкүн болгон институционалдык өзгөртүүлөр талап кылынышы мүмкүн. Эгерде мамлекеттик колдоону кошпогондогу чет өлкөлүк өндүрүүчүлөрдүн продукциясынын баасы төмөн болсо, анда ата мекендик өндүрүш кабылып жаткан тоскоолдуктардын бардыгын аныктоо жана аларды артыкчылыктуу тартипте инновациялар аркылуу жоюуга аракеттенүү керек.

8.Долбоор ишке ашырылышы керек болгон мезгил ичиндеги экономиканы моделдөөгө мүмкүндүк берүүчү факторлордун жыйындысын эске алуу аркылуу ар бир конкреттүү долбоордо инновациялык түзүүчүнүн таасирин кылдат карап чыгуу зарыл. Заманбап ыкмалар жана математикалык колдоо көптөгөн факторлордун эске алынышын, эсептөөлөрдүн тактыгын жана ылдамдыгын – даярдалган долбоорлордун жогорку сапатын камсыз кыла алышат.

9.МКТнын негизинде агроөнөр жай комплексинде илимий-техникалык прогрессти божомолдоо жараянында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн өсүшүн божомолдоонун көп факторлуу регрессиялык моделдерин иштеп чыгуу жана өркүндөтүү зарыл. Атап айтканда, продукция үчүн ылайыкташтырылган

моделдерди эсептөө жана жакшыртуу, бир долбоордун, кластердин жана стратегиянын алкагында моделдерди динамикалык оптималдаштыруу, ошондой эле матрицаларды колдонуу менен толук эмес убакыттык катарларды талдоо да колдонулушу керек. Агроөнөр жай комплексинде илимий-техникалык прогрессти стратегиялык божомолдоо моделинин негизинде айыл чарба тутумунда жана айыл чарба ишканаларында МКТнын негизинде өсүмдүк өстүрүү жана мал чарбачылыгын тармактарын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу зарыл. Диссертациялык иште АӨКдө ИТПны МКТнын негизинде өнүктүрүүнүн төмөнкү сунуштар иштелип чыгылды: айыл чарба ишканалары үчүн ИТПны МКТнын негизинде божомолдоого өтүү жараянын тездетүү жолдору аныкталды; айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн кайра иштетүү жана бул өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу, мал чарба продукциясын чыгаруу үчүн жогорку өндүрүмдүү жана жогорку натыйжалуу техниканын жаңы муунун иштеп чыгуунун жолдору табылды жана сунушталды; МКТны жогорку даражада натыйжалуу колдонуу тутумун өздөштүрүүгө карата негизги багыттар иштелип чыгылып, сунуш кылынды; республиканын аймактарында түзүлгөн жаңы типтеги окуу борборлорунун базасында айыл чарба өндүрүшүн модернизациялоо үчүн тармактардын жетекчилеринин, жумушчуларынын, адистеринин квалификациясын жогорулатуунун, тармакты маалыматтык камсыздоо боюнча адистерди даярдоонун жолдору иштелип чыгылып, сунушталды; МКТны колдонуу менен илимий-техникалык прогрессти божомолдоонун негизинде экономиканын агрардык секторунун өндүрүш түзүмүн оптималдаштыруунун усулу иштелип чыгылды; МКТнын негизинде инвестициялык механизмдин иштешин өркүндөтүү жана илимий-техникалык прогрессти божомолдоо боюнча практикалык сунуштарды айыл чарбасынын экономикалык өсүшүн жогорулатуу үчүн сунуштоого мүмкүн.

Диссертациянын темасы боюнча басмадан чыккан эмгектердин тизмеси:

- 1.Омошев, Т.Т. Модернизация экономики на основе моделирования агропромышленного комплекса [Текст] / Омошев Т.Т. // В сборнике: Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time. Materials of the II international scientific-practical conference. In 3 volumes. 2017. С. 124-129. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36266500>
- 2.Омошев, Т.Т. Совершенствование экономического роста на основе модернизации производства аграрного сектора Кыргызстана [Текст] /Омошев Т.Т., Маматурдиев Г.М.// Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. № 9. С. 82-86. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32367514>
- 3.Омошев, Т.Т. Моделирование экономических процессов в условиях рыночных преобразований: теория и методика [Текст] / Омошев Т.Т. // Научно-практический теоретический журнал «Экономика и управление: проблемы, решения» 9, том 7(81) – 2018 Сентябрь, г.Москва С. 90-95. <http://www.sciencelib.ru>
- 4.Омошев, Т.Т. Пути оптимизации и дальнейшего улучшения конкурентоспособности сельхозпродукции как основной фактор развития инновационной деятельности в условиях рынка [Текст] / Омошев Т.Т. // Экономика и управление: проблемы, решения. 2020. Т. 3. № 10 (106). С. 36-39. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45687786>
- 5.Омошев, Т.Т. Модернизация агропромышленной сферы на основе совершенствования инновационных процессов в Кыргызстане [Текст] / Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2020. № 3 (30). С. 94-99. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44185786>
- 6.Омошев, Т.Т. Экономическое прогнозирование основных показателей сельского хозяйства на базе моделирования в условиях современных рыночных преобразований [Текст] /Омошев Т.Т.//Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. № 6. С. 117-123. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46301617>
- 7.Омошев, Т.Т. Теоретико-методологические аспекты оптимизации отраслевой структуры аграрного сектора в условиях трансформационной экономики Кыргызстана [Текст] / Омошев Т.Т. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. № 3. С. 102-107. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46306370>
- 8.Омошев Т.Т., Оптимизация системы управления растениеводством и животноводством в Кыргызской Республике в современных условиях [Текст] / Омошев Т.Т., Омурзаков С.А., Сулайманова Д.К. Бюллетень науки и практики. 2025. Т.11.№2. 378-386. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=80347128>
- 9.Omoshev, T. Optimization of Production and Realization of Main Types of Crop Production on the Basis of Modeling. /Gulamzhan M. Mamaturdiyev, Tologon T. Omoshev, Dilaram K. Sulaimanova, Aktalina B. Torogeldiyeva, Elmira S. Kokuyeva// ISSN 1816-949X Journal of Engineering and Applied Sciences 14(14), 4826-4833, 2019. 4826-4833. <https://medwelljournals.com/abstract/?doi=jeasci.2019.4826.4833>
10. Omoshev, T. Determining the Quality of Services and Measuring It via Environmental Indicators /Omoshev, T. Andrey A. Bezhovets, Elena V. Gubkina/ Geo-Economy of the Future Sustainable Agriculture and Alternative Energy First Online: 08 June 2022 pp 205–210. [https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85160708680&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=anl&sdt=aut&s=AU-ID%28"Omoshev%2C+Tologon+T."+58298001500%29&sessionSearchId=614cf30a013f2cfe3b989cb4d578ebda&relpos=1](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85160708680&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=anl&sdt=aut&s=AU-ID%28)
11. Omoshev, T. Green technologies of the agro-industrial complex as the main element of increasing the competitive innovative development of Central Asia. / Omoshev, T. Zhoroieva, A. Abyshov, I. Kaparova, G. Mamyrkulova, D.// Scientific Horizons, 27(12), 2024. 103–115/[https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85215540696&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=anl&sdt=aut&s=AU-ID%28"Omoshev%2C+Tologon+T."+58298001500%29&sessionSearchId=614cf30a013f2cfe3b989cb4d578ebda](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85215540696&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=anl&sdt=aut&s=AU-ID%28)

Омошев Тологон Тенировичтин 08.00.06 – улуттук жана аймактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрү” - аттуу диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Илимий-техникалык прогресс, инновациялар, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, айыл чарбасы, өсүмдүк өстүрүүчүлүк, мал чарбачылыгы, инвестициялар, болжолдоо, экономика, башкаруу, өнөр жай, социалдык коргоо, экономикалык механизмдер, изилдөө, каржылоо, баалоо, талдоо, оптималдаштыруу

Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп агроөнөржай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде божомолдоонун аймактык көйгөйлөрүн аныктоо аны өркүндөтүүнү теориялык-методологиялык жактан изилдөө, Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө олуттуу салым кошо турган агрардык экономикалык үлгү түрүндө түзүлгөн мамлекеттик саясаттын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде колдонуунун жолдору саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп учурдагы КРнын агроөнөржай комплексиндеги илимий техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын рынок мамилелеринин шарттарында агрардык секторундагы экономикалык жараяндарды экономикалык-математикалык моделдөөнүн негизинде агрардык секторду өстүрүүнү өркүндөтүүнүн жана оптималдаштыруунун, аны башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун комплекстүү методологиясы саналат.

Изилдөөнүн ыкмалары. Изилдөө жараянында анализ жана синтез, индукция жана дедукция, тутумдуулук жана комплекстүүлүк сыяктуу таанып-билүүнүн жалпы илимий ыкмалары колдонулуп, диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөө үчүн тарыхый жана логикалык ыктоолордон, ошондой эле анык усулдук эрежелеринен жана экономикалык-статистикалык талдоонун эрежелеринен пайдаланылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары: илимий-техникалык прогрессти башкаруунун экономикалык мазмуну жана региондордун агроөнөр жай комплексинин ишинин жыйынтыктары болуп эсептелген көптөгөн маселелердин комплекси изилденди, аныкталды жана рыноктун калыптануу шартында региондук экономиканын агрардык секторунда экономикалык жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү системалаштырылды; региондун агроөнөр жай комплексинин ишмердүүлүгүн башкаруу системасында өндүрүш чыгымдарын божомолдоо боюнча теориялык жана методологиялык жоболор иликтенди; агроөнөр жай комплексинде өндүрүштүн өнүгүү деңгээли бааланды жана экономиканын агрардык секторунун субъекттеринин иштөө көрсөткүчтөрүнө негизги факторлордун сандык таасири аныкталды; айыл чарбасындагы өндүрүштүк чыгымдарды башкаруунун учурдагы деңгээлине баа берилди жана агроөнөр жай комплексинин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын өнүктүрүүнүн белгиленген тенденциялары ачылды; системалык анализди жүргүзүүнүн алгоритми иштелип чыкты жана моделдөөнүн негизинде өндүрүштүк чыгымдардын деңгээли жана айыл чарба уюмунун ишинин натыйжалары оптималдаштырылды; өндүрүштүк чыгымдарды башкаруунун заманбап механизм жана КРнын региондорунун экономикасынын агрардык секторунун субъекттеринин ишинин натыйжаларын калыптандыруу үчүн методикалык сунуштар иштелип чыгылды.

Колдонуу чөйрөсү жана деңгээли. КРнын агроөнөр жай комплексиндеги илимий-техникалык прогрессти маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде башкаруу тутумунун абалын жана аны өркүндөтүүнүн жолдорун теориялык-методологиялык жана уюштуруу-усулдук изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча автор тарабынан иштелип чыккан сунуштар ата мекендик экономиканын инновациялык өнүгүүсүнүн темпин кыйла тездетет алат.

Диссертациянын материалдарын ишке киргизүү кыска, орто жана узак мөөнөттүү аймакты өнүктүрүү стратегияларын жана программаларын иштеп чыгууга, айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн жардамында экономикалык өсүүнү божомолдоого мүмкүндүк берет. Алынган жыйынтыктар, методологиялык ыктоолор жана сунуштамалар өсүмдүк өстүрүү жана мал чарбачылыгы менен алектенишкен дыйкан чарбалары тарабынан, ошондой эле мамлекеттик бийликтин бардык деңгээлдеги аткаруу органдары тарабынан ишке орноштуруу саясатын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда жана эмгек рыногун жөнгө салууда, аймактык бийлик органдары тарабынан Кыргызстандын экономикасынын агрардык секторундагы ишканалардын практикалык ишмердүүлүгүндөгү жаңы типтеги адистик потенциалды социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн келечектүү программаларын иштеп чыгууда колдонулуусу мүмкүн.

Резюме

к диссертации Омошева Тологона Тенировича на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.06 - национальная и региональная экономика
«Региональные проблемы прогнозирования научно-технического прогресса в АПК на основе информационно-коммуникационных технологий»

Ключевые слова: научно-технический прогресс, инновации, информационно-коммуникационные технологии, сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, инвестиции, прогнозирование, экономика, управление, промышленность, социальная защита, экономические механизмы, исследования, финансирование, оценка, анализ, оптимизация

Целью диссертационного исследования является выявление региональных проблем прогнозирования научно-технического прогресса в агропромышленном комплексе на основе информационно-коммуникационных технологий, теоретико-методологическое исследование путей его совершенствования для обеспечения эффективного функционирования государственной политики, созданной в виде аграрной экономической модели, которая внесет существенный вклад в развитие экономики Кыргызстана.

Объектом исследования является пути использования научно-технического прогресса в агропромышленном комплексе Кыргызстана на основе информационно-коммуникационных технологий.

Предметом исследования является комплексная методология разработки и оптимизации развития агропромышленного комплекса Кыргызстана на основе экономико-математического моделирования экономических процессов в агропромышленном секторе в условиях рыночных отношений и информационно-коммуникационных технологий.

Методы исследования. В процессе исследования применялись такие общенаучные методы познания, как анализ и синтез, индукция и дедукция, системность и комплексность; использовались исторический и логический подходы к обоснованию новых положений диссертационной работы, а также конкретные методические приемы и способы экономико-статистического анализа.

Результаты исследования: Для достижения цели были исследованы огромный диапазон вопросов, основными направлениями которых являются: определено экономическое содержание управления научно-техническим прогрессом и результатами деятельности предприятия АПК регионов и систематизированы особенности экономического регулирования в аграрном секторе экономики региона в условиях формирования рынка; выделены экономическая природа, эволюция и обзор мнений представителей экономических школ на НТП, инновацию, ИКТ и исследованы теоретические и методические положения прогнозирования затрат производства в системе управления деятельностью субъектов АПК региона; оценена уровень развития производства агропромышленного комплекса и выявлено количественное влияние основных факторов на результативные показатели деятельности субъектов аграрного сектора экономики; дана оценка современного уровня управления производственных затрат в сельском хозяйстве и выявлены сложившиеся тенденции развития результатов деятельности агропромышленного комплекса; разработан алгоритм проведения системного анализа и оптимизирована уровень производственных расходов и результатов деятельности сельскохозяйственной организации на базе моделирования; разработаны методические рекомендации по формированию современного механизма управления издержками производства и результатами деятельности субъектов аграрного сектора экономики регионов Кыргызской Республики.

Сфера и уровень применения: Разработанные автором предложения по результатам теоретико-методологических и организационно-методических исследований состояния и совершенствования системы управления научно-техническим прогрессом в АПК Кыргызской Республики на основе информационно коммуникационных технологий способны значительно ускорить темпы инновационного развития отечественной экономики.

Реализация материалов диссертации позволяет: разрабатывать стратегии и программы регионального развития на кратко-, средне- и долгосрочный период; прогнозировать экономический рост посредством инновационной деятельности в сельском хозяйстве. Полученные результаты, методологические подходы и рекомендации могут быть использованы крестьянскими хозяйствами по растениеводству и животноводству, а также исполнительными органами государственной власти на всех уровнях при разработке и проведении политики занятости и регулировании рынка труда, региональными органами управления при разработке перспективных программ социально-экономического развития кадрового потенциала нового типа в практической деятельности предприятий аграрного сектора экономики Кыргызстана.

Summary

for the dissertation of Omoshev Tologon Tenirovich for the degree of Doctor of Economics in the direction 08.00.06 - national and regional economy "Regional problems of forecasting scientific and technological progress in the agro-industrial complex on the basis of information and communication technologies"

Keywords: scientific and technological progress, innovations, information and communication technologies, agriculture, crop production, livestock farming, investments, forecasting, economics, management, industry, social protection, economic mechanisms, research, financing, assessment, analysis, optimization

The purpose of the dissertation research is to identify regional challenges in forecasting scientific and technological progress in the agro-industrial complex using information and communication technologies. This research also explores theoretical and methodological approaches to improving this progress to ensure the effective functioning of public policy, based on an agrarian economic model that will significantly contribute to the development of the Kyrgyz economy.

The object of this study is the use of scientific and technological progress in Kyrgyzstan's agro-industrial complex using information and communication technologies.

The subject of this study is a comprehensive methodology for developing and optimizing the development of Kyrgyzstan's agro-industrial complex based on economic and mathematical modeling of economic processes in the agro-industrial sector under a market economy and information and communication technologies.

Research methods. In the process of research, such general scientific methods of cognition as analysis and synthesis, induction and deduction, consistency and complexity were used; used the historical and logical approaches to substantiate the new provisions of the dissertation work, as well as specific methodological techniques and methods of economic and statistical analysis.

Research results: To achieve the goal, a huge range of issues were investigated, the main areas of which are: the economic content of the management of scientific and technological progress and the results of the activity of the enterprise of the agro-industrial complex of the regions was determined and the features of economic regulation in the agrarian sector of the regional economy in conditions of market formation were systematized; the economic nature, evolution and review of the opinions of representatives of economic schools on scientific and technological progress, innovation, ICT are highlighted and the theoretical and methodological provisions for forecasting production costs in the management system of the activities of the agro-industrial complex of the region are investigated; the level of development of production of the agro-industrial complex was assessed and the quantitative influence of the main factors on the performance indicators of the subjects of the agrarian sector of the economy was revealed; an assessment of the current level of management of production costs in agriculture is given and the established trends in the development of the results of the activity of the agro-industrial complex are revealed; an algorithm for carrying out a system analysis was developed and the level of production costs and results of the activity of an agricultural organization was optimized on the basis of modeling; methodological recommendations were developed for the formation of a modern mechanism for managing production costs and the results of activities of the subjects of the agrarian sector of the economy of the regions of the Kyrgyz Republic.

Scope and level of application: The proposals developed by the author based on the results of theoretical-methodological and organizational-methodological studies of the state and improvement of the system for managing scientific and technological progress in the agro-industrial complex of the Kyrgyz Republic on the basis of information and communication technologies can significantly accelerate the pace of innovative development of the domestic economy.

The implementation of the dissertation materials allows: to develop strategies and programs of regional development for the short, medium and long term; predict economic growth through agricultural innovation. The results obtained, methodological approaches and recommendations can be used by peasant farms in crop and livestock production, as well as by executive bodies of state power at all levels in the development and implementation of employment policies and labor market regulation, by regional authorities in the development of promising programs for the socio-economic development of human resources. a new type in the practical activities of enterprises in the agricultural sector of the Kyrgyz economy.

Подписано к печати 15.11.2025 г.
Формат 60x84x1/16. Усл. печ. л. 3.
Печать лазерная. Заказ № 24-03. Тираж 100 экз.
Отпечатано: Центр информационных технологий
г. Жалал-Абад, ул. Тарсус,1-А